

मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली
भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह,
एम.एड., द्वितीय वर्षको नेपा.शि. ५९८
पाठ्यांशको प्रयोजनका
लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

सावित्रा काफ्ले
९-२-२६८-३०-२०१२
२४०००७१/२०७४

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग,
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस,
भरतपुर, चितवन
२०८०/२०२३

प्रतिबद्धतापत्र

यस 'मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको यस शोधपत्रमा उपयोग र प्रयोग गरिएका सन्दर्भ सामग्रीहरू जेजसरी सम्पादन गरिएको भए पनि ती सबैलाई गर्भे टिप्पणीका आधारमा पुष्टि गरिएको छ । मैले प्रस्तुत गरेका सबै विषयवस्तुहरू मौलिक छन् र यस शोधपत्रमा कुनै पनि अंश प्रतिलिपिगत, प्रकाशित र शोधप्रयोजनस्वरूप उपाधि लिन कुनै पनि विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत गरिएको छैन भनी उद्घोष गर्दछु ।

मिति : २०८०/०४/१०

सन् : २६ जुलाई, २०२३

.....
सावित्रा काप्ले
शोधार्थी

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

‘मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन’ शीर्षकको यो शोधपत्र छात्रा सावित्रा काफ्लेले मेरा निर्देशनमा पूर्ण लगाव र परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको हो । विषयगत गहनतालाई महत्त्व दिई तयार पारिएको यस शोधपत्रबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । यो शोधपत्र शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली विभागको नयाँ प्रारूपअनुसार तयार पारिएको छ । शोधार्थीले प्रस्तुत शोधपत्र त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्कायद्वारा जारी गरिएको पछिल्लो नवीन प्रारूपअनुसार तयार पार्नुभएको छ । अतः आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०८०/०४/१६

सन् : १ अगस्ट, २०२३

.....

विन्दु पौडेल (वस्ती)

उपप्राध्यापक

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत 'मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ अध्ययनपत्र पाठ्याशको प्रयो जनार्थ तयार पारिएको हो । सर्वप्रथमतः प्रस्तुत उपन्यासका लेखक अर्थात् शोधनायक राधा पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु, जसको उपन्यासका कारण मैले आफ्नो शोधकार्यमा प्रस्तुत पुस्तकको माध्यमबाट अनुसन्धान कार्य गर्ने अवसर प्राप्त गरेकी छु ।

प्रस्तुत शोधको उपर्युक्त शोधशीर्षक छनोट तथा शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधको अवसर प्रदान गर्नुहुने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस तथा यसअन्तर्गतको नेपाली भाषा शिक्षा विभागप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोधकार्यको शीर्षक चयन एवम् अन्य सल्लाह, सुझाउ एवम् मार्गनिर्देशन गर्नुहुने नेपाली भाषा शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख एवम् शोधनिर्देशक आदरणीय गुरुआमा विन्दु पौडेल (वस्ती) प्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । शीर्षक छनोटदेखि शोधपत्र तयार पार्दासम्म आफ्नो अति व्यस्त समयको बाबजुद पनि शोध लेखनको सम्बन्धमा अमूल्य समय, सुझाउ र पूर्णरूपमा सहयोग तथा मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पसका आदरणीय गुरु सरोज दवाडीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिने सप्तगण्डकी क्याम्पस पुस्तकालय र केन्द्रीय क्याम्पस (त्रि.वि.) पुस्तकालयप्रति धन्यवाद प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शोधलेखनका क्रममा पारसमणि भण्डारी, शान्तिप्रसाद ढकाल, हेमाङ्गराज अधिकारी, माधवप्रसाद पौडेल, सालिकराम पौडेलका कृतिहरू एवम् विन्दा अर्याल, विश्वचन्द्र सुवेदी, रञ्जनाकुमारी प्याकुरेल, सुष्माकुमारी बराल, बालकुमारी काफ्ले, पार्वती शर्मा, कविता पाल, कविता अधिकारी, प्रतिमा पौडेल, सपना शर्माका शोधलेखहरूको सहयोग लिइएकोले उहाँहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मेरो उज्वल भविष्यको कामना गर्दै उच्च शिक्षाको विशिष्ट स्तरसम्म पुऱ्याउने माता लिला काफ्ले, पिता केदार काफ्ले र हरेक कोणबाट हौसला प्रदान गरी अगाडि बढ्न र सामग्री जुटाउन सहयोग गर्ने जीवनसाथी सौजन्य अधिकारी र सम्पूर्ण परिवारजनमा कृतज्ञ छु । शोधपत्र तयारीका लागि निरन्तर सहयोग गरी समय मिलाइदिनुहुने मेरा आदरणीय ससुराबुवा/आमाप्रति विशेष आभारी छु । शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा सुरुदेखि अन्तिमसम्म प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग गर्ने मेरा प्रिय साथीहरू हरिमाया, आशा, कविता, सविना, सिर्जना र पूजाप्रति विशेष आभारी छु । टङ्कण कार्यमा सहयोग गर्नुहुने दाजु जीवन ढुङ्गानाप्रति विशेष कृतज्ञता आभार गर्दछु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सप्तगण्डकी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०८०/०४/१०

सन् : २६ जुलाई, २०२३

शोधार्थी

सावित्रा काफ्ले

शोधसार

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ। *मारियम मान्छे भई* (२०७९) उपन्यास राधा पौडेल (२०३०) द्वारा लेखिएको हो। पौडेल सामाजिक अभियन्ता हुनाका साथै सामाजिक यथार्थवादी धाराकी साहित्यकार हुन्। राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा नेपाली समाजमा रहेका निम्न मध्यम वर्गीय परिवारका महिलाहरूले जीवन गुजार्नका लागि के कस्ता सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र के कस्ता पीडा भोग्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरालाई कथानक बनाएको छ। उपन्यासमा एक मुस्लिम युवतीले मासिक रजस्वलाका कारण कसरी दमित बन्नुपरेको र आफूलाई पुरुषभन्दा भिन्न भएकोमा प्रस्तुत कथाव्यथा र आफू सक्षम बन्नका लागि गरिएको विद्रोहको फेहरिस्त प्रस्तुत गरिएको छ। यसका साथै निम्न मध्यम वर्गले चाहेर पनि केही कुरामा आवाज उठाउन नसक्ने अझ विशेष गरी महिला भएपछि परम्परागत रूढिवादी चालचलन, रीतिरिवाज मान्ने पर्ने, महिलाहरूमाथि गरिने भेदभावलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ।

समाजको भाषापरक अध्ययन नै समाजभाषिक अध्ययन हो। भाषा समाजको प्रतिबिम्ब हो। समाज र भाषाविज्ञान, भाषा र समाजविचका विभिन्न सम्बन्धको अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक हुन्छ। भाषा मानव समुदायको अत्यन्त आवश्यक एवम् महत्वपूर्ण वस्तु भएकाले यसको माध्यमबाट मानिसले आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू सहज रूपमा गर्ने गर्दछन्। समाजमा देखिने भाषा, भाषिका तथा बहुभाषिकता, भाषिक स्थिति, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषानीति, भाषा योजनाले समाज भाषाविज्ञानलाई समृद्ध बनाएको हुन्छ। यसैले भाषाको सामाजिक पक्षको सैद्धान्तिक तरिकाले गरिने अध्ययनलाई समाजभाषिक अध्ययन हो भन्न सकिन्छ। भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तरसम्बन्ध केलाउने भाषिक स्तर, सामाजिक भाषाप्रतिको धारणा र समाजको स्तरानुकूल भाषाको प्रयोग समाजभाषिक अध्ययन गरिन्छ। यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न अध्यायमा विभक्त गरिएका छन्। शोधकार्यको पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय रहेको छ, जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू, अध्ययनको औचित्य, शोधकार्यको उद्देश्य,

सीमाङ्कन, पारिभाषिक शब्दावली र अध्यायको सारांश रहेका छन् भने अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ, जसमा सैद्धान्तिक पुनरावलोकन र प्रयोगिक पुनरावलोकन रहेको छ भने अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोगबारे पनि चर्चा गरिएको छ । यसका साथै समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र, भाषिक भेद र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया, अवधारणात्मक ढाँचा, नतिजा र छलफल, शोधपत्रको रूपरेखा र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । चौथो अध्यायमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने वर्गगत, लिङ्गगत र धार्मिक आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा उपन्यासमा भएका पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक प्रयोगको स्थितिको विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ भने छैटौं तथा अन्तिम अध्यायमा शोधकार्यको परिच्छेदगत निष्कर्ष र उपादेयता प्रस्तुत गर्दै र अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची प्रस्तुत गरी प्रस्तुत शोधकार्यलाई पुरा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको अन्त्यमा शोधकार्यको लेखन र सत्यापनमा प्रयुक्त पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधलेख, विभिन्न लेख, रचना र शोधप्रबन्धहरूको सन्दर्भ ग्रन्थसूची र शोधार्थीको व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरेर साङ्गोपाङ्ग रूपमा शोधकार्यलाई समापन गरिएको छ ।

सङ्क्षिप्त रूपसूची

अनु.	:	अनुकूल
आइ.एस.बि.एन.	:	इन्टरनेसनल स्ट्याण्डर्ड बुक नम्बर
उ.मा.वि.	:	उच्च माध्यमिक विद्यालय
एम.एड.	:	मास्टर्स अफ एजुकेसन
एस.एल.सी.	:	स्कूल लिभिड सर्टिफिकेट
क्र.सं.	:	क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	:	नम्बर
नेपा.शि.	:	नेपाली शिक्षा
प्रा.लि.	:	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	:	पृष्ठ
संस्क.	:	संस्करण

विषयसूची

मुखपृष्ठ	
प्रतिबद्धतापत्र	
शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र	
स्वीकृतिपत्र	
कृतज्ञताज्ञापन	
शोधसार	क
सङ्क्षिप्त रूपसूची	ख
विषयसूची	घ
तालिकासूची	छ
रेखाचित्रसूची	ज
चिन्हसूची	झ
अध्याय एक : शोधपरिचय	पृष्ठ
अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्याकथन	२
शोधकार्यको उद्देश्य	२
अध्ययनको औचित्य	३
सीमाङ्कन	३
पारिभाषिक शब्दावली	३
सारांश	४
अध्याय दुई : सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन	
सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	५
प्रायोगिक पुनरावलोकन	७
अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग	११
समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा	११
सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि	१२

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र	१३
भाषिक भेद	१५
सामाजिक भेद	१६
भाषाशैली	१८
कोडमिश्रण	१९
अलङ्कार	२०
लयात्मकता	२१
बिम्ब वा प्रतीक	२१
उखान टुक्का	२२
सारांश	२३

अध्याय तीन : अवधारणात्मक ढाँचा

अनुसन्धानविधि	२४
अनुसन्धान ढाँचा	२४
नमुना छनोट प्रक्रिया	२४
सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया	२५
सामग्री सङ्कलनका साधन	२५
सामग्री सङ्कलन	२६
अवधारणात्मक ढाँचा	२६
नतिजा र छलफल	२६
शोधपत्रको रूपरेखा	२६
सारांश	२७

अध्याय चार : मारियम मान्छे भई उपन्यासको परिचय र पात्रगत विश्लेषण

पृष्ठभूमि	२८
लेखक र उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय	२८
पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण	३०
वर्गगत आधार	३०

उच्च वर्गका पात्र	३१
मध्यम वर्गका पात्र	३२
निम्न वर्गीय पात्र	३३
लैङ्गिक आधार	३४
पुरुष पात्रहरू	३४
महिला पात्रहरू	३५
धार्मिक आधार	३७
सारांश	३९

अध्याय पाँच : पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक स्वरूप

बाल पात्रहरू	४०
युवा पात्रहरू	४०
प्रौढ/वृद्ध पात्रहरू	४१
शिक्षाका आधारमा	४२
शिक्षित वर्ग	४३
अशिक्षित वर्ग	४४
सारांश	४५

अध्याय छ : सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता

सारांश	४७
निष्कर्ष	४९
उपादेयता	५०
नीतिगत तह	५०
प्रयोगगत तह	५१
सन्दर्भ सामग्रीसूची	
व्यक्तित्व	

तालिकासूची

तालिका सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	पात्रहरूको वर्गगत वर्गीकरण	३४
२	पात्रहरूको लिङ्गगत वर्गीकरण	३७
३	पात्रहरूको धर्मगत वर्गीकरण	३९
४	पात्रहरूको उमेरगत वर्गीकरण	४२
५	पात्रहरूको शिक्षागत वर्गीकरण	४५

चित्रसूची

चित्र सङ्ख्या	शीर्षक	पृष्ठ
१	: अवधारणात्मक ढाँचा	२६

चिह्नसूची

चिह्न	अर्थ
;	अर्धविराम
,	अल्पविराम
“ ”	कसैको प्रत्यक्ष उक्तिको उद्धरण गर्दा
...	केही अंश छोडिएको
	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक
-	योजक
/	विकल्प, पर्याय
‘ ’	विशेष जोड दिँदा
:	व्याख्या/सापेक्ष
—	बाट
()	पेटे टिप्पणी

अध्याय एक

शोधपरिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक *मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* रहेको छ। *मारियम मान्छे भई* (२०७९) उपन्यास राधा पौडेल (२०३०) द्वारा लेखिएको हो। पौडेल सामाजिक अभियन्ता हुनाका साथै सामाजिक यथार्थवादी धाराकी साहित्यकार हुन्। उनका *सपना त आखिर सपना नै रहेछ* (२०५०, कवितासङ्ग्रह), *खलङ्गामा हमला* (२०६९, उपन्यास), *मर्यादित महिनावारी*, *हामी सबैको जिम्मेवारी* (२०७४, हाते पुस्तक), *शान्तिका पाइलाहरू* (२०७४, कवितासङ्ग्रह), *अपवित्र रगत* (२०७६, कवितासङ्ग्रह), *मारियम मान्छे भई* (२०७९, उपन्यास) र *रोल नं. एक* (संस्मरण) तथा अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित *डिग्नीफाइड म्यानोपाउसको* अनुवाद गरिएको कृति *सर्जिकल राजोनिवृत्ति* प्रकाशित छन्। उनको पहिलो कृति *खलङ्गामा हमला* हो। उनको पहिलो कृतिले २०७० सालको नेपालको ख्यातिप्राप्त 'मदन पुरस्कार' प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने उनलाई 'युवा पुरस्कार' (२०७०), संयुक्त राज्य अमेरिकास्थित युनिभर्सिटी अफ स्यानडियागोले 'वुमन पिसमेकर' (सन् २०१२) लगायतका पुरस्कारले सम्मानित गरिएको छ। पेसाले स्वाथ्यकर्मी भए तापनि पौडेलले आम मानिसहरूले भोग्नुपर्ने समस्या र भोग्दै आएका जनजीवनलाई नजिकबाट नियाल्दै त्यसको समाधान गर्नतर्फ लागेको देख्न सकिन्छ। राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा नेपाली समाजमा रहेका निम्न मध्यम वर्गीय परिवारका महिलाहरूले जीवन गुजार्नका लागि के कस्ता सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र के कस्ता पीडा भोग्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरालाई कथानक बनाएको छ। उपन्यासमा एक मुस्लिम युवतीले मासिक रजस्वलाका कारण कसरी दमित बन्नुपरेको र आफूलाई पुरुषभन्दा भिन्न भएकोमा प्रस्तुत कथाव्यथा र आफू सक्षम बन्नका लागि गरिएको विद्रोहको फेहरिस्त प्रस्तुत गरिएको छ। यसका साथै निम्न मध्यमवर्गले चाहेर पनि केही कुरामा आवाज उठाउन नसक्ने अझ विशेष गरी महिला भएपछि परम्परागत रूढिवादी चालचलन, रीतिरिवाज मान्ने पर्ने, महिलाहरूमाथि गरिने भेदभावलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ।

समाजको भाषापरक अध्ययन नै समाजभाषिक अध्ययन हो। भाषा समाजको प्रतिबिम्ब हो। समाज र भाषाविज्ञान, भाषा र समाजविचका विभिन्न सम्बन्धको अध्ययन

भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक हुन्छ । भाषा मानव समुदायको अत्यन्त आवश्यक एवम् महत्त्वपूर्ण वस्तु भएकाले यसको माध्यमबाट मानिसले आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू सहज रूपमा गर्ने गर्दछन् । समाजमा देखिने भाषा, भाषिका तथा बहुभाषिकता, भाषिक स्थिति, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषानीति, योजनाले समाज भाषाविज्ञानलाई समृद्ध बनाएको हुन्छ । यसैले भाषाको सामाजिक पक्षको सैद्धान्तिक तरिकाले गरिने अध्ययनलाई समाजभाषिक अध्ययन हो भन्न सकिन्छ । भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तरसम्बन्ध केलाउने भाषिक स्तर, सामाजिक भाषाप्रतिको धारणा र समाजको स्तरानुकूल भाषाको प्रयोग समाजभाषिक अध्ययन गरिन्छ । यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्याकथन

मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रस्तावमा शोध उपन्यासमा समाजभाषिक समस्याहरू के कस्ता समस्या छन् भन्ने समस्या नै यस अध्ययनको मुख्य समस्या रहेको छ । नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा देखापरेको राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* शीर्षकको उपन्यासमा पनि नेपाली समाजमा प्रचलित भाषाको प्रयोग र समाजको वास्तविक अवस्था प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासमा समाजको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जटिलताका साथै हरेक वर्ग, पेसा, लिङ्ग, जातीय विभेद, भौगोलिक बनावटको चित्रण पनि उपन्यासमा आएको छ । यसर्थ यस उपन्यासमा समाजभाषिक दृष्टिकोणले के कस्ता प्रकारका भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ र यस उपन्यासका पात्रहरूको वर्गगत, लिङ्गगत, शैक्षिक, उमेरगत र धार्मिक आधारमा के कस्तो भाषिक स्वरूपको प्रयोग गरेका छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत शोधप्रस्तावको प्रमुख समस्याको रूपमा आएको छ ।

शोधकार्यको उद्देश्य

विभिन्न समस्याहरूमा केन्द्रित भई राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा आधारित भई अध्ययन गर्नु यसको मूल उद्देश्य हुनाले समस्याकथनमा उल्लेख

गरिएका समस्याहरूको समाधान गर्नु यस शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य हो भने अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) *मारियम मान्छे भई* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने वर्गगत, लिङ्गगत र धार्मिक आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन गर्नु ।
- (ख) *मारियम मान्छे भई* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन गर्नु ।

अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य समाजभाषिक आधारमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको भाषाशैलीको अध्ययनका साथै पात्रहरूको वर्गगत र लिङ्गगतको आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधकार्यबाट शिक्षकले शिक्षण गर्न, समालोचक एवम् कुनै पनि साहित्यिक कृतिको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने अनुसन्धाता र विद्यार्थीहरूका लागि प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानको महत्त्व र औचित्य स्वतः पुष्टि भएको छ ।

सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा उपन्यासकार राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएको भाषाको समाजभाषिक अध्ययनका साथै वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा मात्र सीमित रही विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिको अन्य पक्षबाट अध्ययन तथा विश्लेषण नगर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य सीमा रहेको छ ।

पारिभाषिक शब्दावली

प्रस्तावित शोधकार्यमा विशिष्ट अर्थमा केही शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । ती शब्दहरू र तिनीहरूका अर्थ निम्नानुसार रहने छन् :

- भाषिका : एउटै भाषामा देखिने भिन्नभिन्न रूप
- मारियम : प्रस्तुत उपन्यासकी एक मुस्लिम युवती

- भाषा : सामाजिक सम्पर्कको प्रमुख माध्यम
- समाजभाषिक : समाजको आधारमा भाषाको अध्ययन गर्ने
- वर्ग : कुनै जाति, पेसा, वर्ण, श्रेणी, स्तर, आकारप्रकार आदिको समूह ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्यायको मूलशीर्षक 'शोधपरिचय' रहेको छ । यस शीर्षकभित्र अध्ययनको पृष्ठभूमिअन्तर्गत लेखकको सङ्क्षिप्त परिचय, उनका कृतिहरूको विवरण र सामान्य रूपमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय पनि उल्लेख गरिएको छ । समस्याकथनमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासलाई समाजभाषिक पद्धतिका आधारमा के कस्ता उपकरण र प्रक्रियाहरूको प्रयोग गरी विश्लेषण गरिने छ भन्ने कुरा खुलाइएको छ । यसैगरी यस अध्यायमा अध्ययनको औचित्यअन्तर्गत यस कृतिको भौगोलिक आधारमा भाषिक अवस्था पत्ता लगाउनु र यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको लिङ्गगत र वर्गगत अवस्थाका आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसका साथै नेपाली साहित्यअन्तर्गत आख्यान विधाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुनाले शोध उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनका दृष्टिले गरिने यो अध्ययन नितान्त नवीन र मौलिक हुने भएकाले शोधको औचित्य पुष्टि गरिएको छ । यस कृतिलाई अन्य पक्षबाट विश्लेषण नगरी समाजभाषिक आधारमा भाषाको अध्ययनका साथै लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा प्रयोग गरिएको भाषिक स्वरूपको आधारमा मात्र सीमित रही कृतिको विश्लेषण गरिएको सीमाङ्कनमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रको उपयोगिताअनुसार शोधको औचित्य र शोधले समेटेका कुराहरू सीमाङ्कन र अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश समावेश गरी पहिलो अध्यायलाई सम्पन्न गरिएको छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन

सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन भन्नाले कुनै पनि सम्बन्धित विषयमा आधारित रही त्यसभन्दा पहिले के कस्ता कार्यहरू अनुसन्धान भएका छन् भनी अध्ययन गर्नु हो भन्ने बुझिन्छ। यसरी अध्ययन गर्दा अध्ययनमा सूचना सङ्कलन र व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न र समस्याहरू पत्ता लगाउन सहयोग पुग्दछ। अनुसन्धानको रूपमा समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रशस्तै भेटिन्छ तैपनि नेपाली साहित्यका विभिन्न विधा, भाषा र कृतिमा आधारित रहेर समाजभाषिक अध्ययन कमै मात्रामा भएको पाइन्छ। *मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकको प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित यस अधि गरिएका विभिन्न प्रकारका प्रायोगिक र सैद्धान्तिक पूर्वकार्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* गर्ने समस्यामा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ। समाजभाषासँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा लिखित विभिन्न कृतिहरूको समीक्षालाई सैद्धान्तिक पुनरावलोकनको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अधिकारी (२०५६) द्वारा लिखित *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषाद्वेत्, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण, भाषा योजना, नेपालको भाषाको मानकीकरण तथा आधुनिकीकरणको बारेमा उल्लेख गरेका छन्। भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ। सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो। यसले भाषाको प्रयोग पक्षमा जोड दिन्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा विश्लेषण गरेका छन्। यस पुनरावलोकनले प्रस्तुत शोधकार्यमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र भाषिक समुदायको बारेमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ।

भण्डारी (२०६५) द्वारा लिखित *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषिक भेद, भाषानीति र योजना, नेपालको भाषिक स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषा शिक्षणको बारेमा चर्चा गरिएको छ। यस पुस्तकमा भाषा

सामाजिक वस्तु भएकाले यसको वाक्प्रतीकहरू केवल भाषिक प्रतीकहरूको रूपमा मात्र अवस्थित हुँदैन ती प्रतीकहरूले मानिसका आस्था, सामाजिक व्यवस्था र संस्कृतिको पनि प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ, भनी चर्चा गरेका छन् । उक्त पुस्तकको अध्ययनले भाषाको परिचय र परिभाषाका साथै भाषा र समाजको बारेमा सैद्धान्तिक पर्याधार तयार पार्न अति महत्त्वपूर्ण सहयोग पुगेको छ ।

भण्डारी र पौड्याल (२०७२) द्वारा लिखित *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषानीति र योजना, नेपालको भाषिक स्थिति, सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषा शिक्षणका बारेमा चर्चा गरिएको छ । सामाजिक दृष्टिले भाषाको अध्ययन गर्ने विधा नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो । उनले सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषायोजना, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको व्याख्या र विश्लेषण गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ, भनेका छन् । उक्त पूर्वकार्यले अध्ययनले समाजभाषिक स्थितिको आधारमा समग्र उपन्यासको भाषाको बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

ढकाल (२०७४) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* नामक पुस्तकको अध्याय तीनमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, भाषा र समाजको सम्बन्ध, भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, भाषायोजना र भाषा शिक्षणमा सामाजिक भाषाविज्ञानको भूमिकाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भहरूमा प्रयुक्त हुने भाषाको रूपमा हेर्ने भाषाविज्ञान हो जसमा परिवारको सामाजिक अवस्था, आर्थिक स्तर, शिक्षादीक्षा आदिका कारणले पनि भाषामा भिन्नता आउँछ, भनी सामाजिक भाषाविज्ञानलाई उल्लेख गरिएको छ । यस पुस्तकको अध्ययनबाट भाषिक समस्या समाधानका उपायका साथै समाजभाषिक अध्ययन गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने देखिन्छ ।

पौडेल र धामी (२०७४) द्वारा लिखित *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान* नामक पुस्तकमा सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय, क्षेत्र, भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषा र समाज, भाषिक भेदहरू, भाषानीति, भाषा योजनाको बारेमा चर्चा गरिएको छ । भाषालाई प्रत्यक्ष रूपमा समाजका सन्दर्भसँग जोडेर त्यसको वैज्ञानिक अध्ययन गरिन्छ भने त्यसलाई नै सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक

भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो भनी प्रस्तुत गरिएको छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजको व्यवहार र समाजमा भाषिक विविधताको अवस्थालाई सूक्ष्म रूपमा केलाउँछ, कस्तो भाषाको प्रयोग गरिएको छ भनी पहिचान गर्ने काम गर्छ, भाषालाई सिद्धान्तको रूपमा नहेरेर त्यसको प्रायोगिक पक्षको आधारमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्छ, भनी सामाजिक भाषाविज्ञानको व्याख्या र विश्लेषण गरेका छन् । उक्त पुस्तकको अध्ययनबाट भाषा, समाज र यसले के काम गर्छ भनी सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा सैद्धान्तिक व्याख्या गर्न सहयोग पुगेको छ ।

प्रायोगिक पुनरावलोकन

समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित शोधकार्यहरूको समीक्षा गर्नु नै प्रायोगिक पुनरावलोकन हो । प्रस्तुत शोधको शीर्षक एवम् उद्देश्यसँग सम्बन्धित यसअघि गरिएका विभिन्न शोधार्थीहरूको शोधपत्रको समीक्षालाई निम्नानुसार रहेका छन् :

अर्याल (२०६९) द्वारा बलामी भाषाको समाजभाषिक विश्लेषण शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा बलामी भाषामा पाइने समाज र संस्कृतिको प्रभावको विश्लेषण, बलामी भाषिक समुदायमा पाइने बहुभाषिकता र कोड छनोटका विविध अवस्थाको विश्लेषण गर्नु मुख्य उद्देश्य राखेर उक्त शोधलाई तयार गरिएको छ । नातागोतालाई प्रयोग हुने शब्द आफ्नै भाषा प्रयोग गरेर बलामी संस्कृतिलाई जीवित राख्नु, समुदायमा आफ्नै भाषी वक्त्यासँग कुराकानी गर्ने भएकाले यस समुदायमा आदरार्थी र सम्बोधनको विशेष शब्द प्रचलनमा नदेखिनु, शब्दचयन, शैली र विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणमा विभेद रहेको, उमेरका आधारमा भाषाहरू फरकफरक रहेका जस्ता निष्कर्षहरू निकालिएको पाइन्छ । उक्त शोधको पुनरावलोकनले भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

सुवेदी (२०६९) द्वारा भोक र भित्ता उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषाको विश्लेषण, उच्च सामन्त वर्गीय पात्र र निम्न वर्गीय पात्रहरूबिच भाषिक र वर्गीय भिन्नता रहेको, शैक्षिक दृष्टिले शिक्षित वर्गले प्रयोग गरेको भाषा स्तरीय र मानक रहेको तथा अशिक्षित वर्गले प्रयोग गरेको भाषा निम्नस्तरको रहेको, तत्कालीन ग्रामीण र सहरिया

परिवेशमा व्याप्त वर्गीय असमानता र शोषणको चित्रण गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत शोधको अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधको पात्रगत र भाषागत संरचना निर्माण गर्न तथा भाषाको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

प्याकुरेल (२०७१) द्वारा *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यबाट साहित्यकार तथा प्राध्यापक भट्टराईद्वारा लिखित *मुगलान* शीर्षकको उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी दृष्टिकोणबाट लेखिएको हो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरू वर्गीय आधारमा सबै निम्न वर्गीय रहेका छन् भने उनीहरूमध्ये शिक्षित पात्रको भाषा र भाषाशैली मानक रूपको भाषा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । वर्ग, उमेर, लिङ्ग र शिक्षाको आधारमा भाषिक विभेद स्पष्ट रूपमा रहेको, स्थानीय भाषाको परिवेशले प्रभाव पारेको निराशावादी दृष्टिकोण, करुण र त्रासद जनजीवनको चित्रण गरिनुका साथै ग्रामीण समाजको उखानटुक्काहरूको प्रयोगले भाषालाई पढूँपढूँ लाग्ने बनाएको र भाषा प्रयोगमा सरल शब्दहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययनबाट भाषिक भेदको अध्ययन र भाषासम्बन्धी सिद्धान्त निर्माणको लागि सहयोग पुगेको छ ।

बराल (२०७४) द्वारा *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न पारिएको छ । शोधार्थीले उक्त उपन्यासमा ग्रामीण परिवेशमा हुर्केका बालबालिकाहरूको शिक्षाप्रतिको धारणा, भाषाशैली सरल, सहज भएका कारण स्थान र परिवेश पात्रअनुकूल रहेको छ भनेका छन् । लैङ्गिक आधारमा स्पष्ट विभेद पाइनु, उच्च, मध्यम र निम्नवर्गमा भिन्नता रहनु, शिक्षित तथा अशिक्षित दुवै प्रकारका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता हुनु, नेपाली ग्रामीण समाजको यथार्थ जनजीवनको चित्रण हुनुजस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनले पात्रहरूको वर्ग र लिङ्गको आधारमा भाषिक प्रयोगको बारेमा जानकारी लिन मद्दत पुगेको छ ।

काफ्ले (२०७५) द्वारा *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा भाषिक सिद्धान्तका आधारमा *हारजित* कथाको समाजभाषिक अध्ययन गर्नु, कथाका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको उमेरगत, वर्गगत, लिङ्गगत, धार्मिक, शैक्षिक र पेसागत अवस्थाको आधारमा भाषिक प्रयोगको स्थिति पत्ता लगाउनु, ग्रामीण परिवेशको बोलीचाली, रहनसहन बढी रहेको, धार्मिक र सांस्कृतिक कुरामा

बढी विश्वास गर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त शोधकार्य समाजभाषिक अध्ययनको सैद्धान्तिक प्रारूप तयार गर्न सहयोग पुगेको छ ।

पाल (२०७५) द्वारा *मयुर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार पारिएको छ । उक्त शोधकार्यमा उपन्यासका पात्रहरूले वर्गगत, लिङ्गगत, उमेरगत र शैक्षिक स्थितिको आधारमा प्रयोग भएको भाषिक स्वरूप पत्ता लगाउनु र पात्रहरूको परिचयात्मक वर्गीकरण गर्नुलाई मुख्य उद्देश्य मानिएको छ । वर्गीय आधारमा मध्यम वर्गीय पात्रको बढी उपस्थिति रहेको, अशिक्षित पात्रभन्दा शिक्षित पात्रको उपस्थिति बढी रहेको, उच्च वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गरेको भाषिक स्थितिमा औपचारिकता, मानकता, र उच्च आदरको प्रयोग भएको, पुरुष पात्रले कठोरता, महिला पात्रले कोमल र सरल भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस उपन्यास भाषाशैलीको आधारमा सरल र सहज रहेको, पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा मातृबोलीको प्रभाव परेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनले प्रस्तुत शोधपत्रको पात्रगत र भाषागत संरचना निर्माण गर्न तथा भाषाको सैद्धान्तिक विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

शर्मा (२०७५) द्वारा *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा सरल समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक परम्परा, उनीहरूको दिनचर्या, बालविवाह र त्यसबाट उत्पन्न सामाजिक विचलन र त्यसबाट हुने असर, उच्च र निम्नवर्गका पात्रहरूमा तुलनात्मक व्याख्या, अशिक्षित वर्गको भाषिक प्रयोगमा परम्परावादी सोच, रूढीवादी विचार, ग्रामीण भाषाको प्रयोग हुनुका साथै लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुषको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता नरहे तापनि शब्दभण्डारका तहमा क्रियाको प्रयोगमा भिन्नता रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस शोधकार्यको अध्ययनबाट पात्रहरूले लैङ्गिक र शैक्षिक आधारमा प्रयोग गर्ने भाषाको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

अधिकारी (२०७८) द्वारा *कर्णाली ब्लुज उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य तयार गरिएको छ । शोधार्थीले यस उपन्यासमा पुरुष पात्रहरूको धेरै प्रयोग गरिएको, लैङ्गिक रूपमा महिला र पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता रहेको छ भन्दै मध्य र निम्न वर्गका पात्रहरूको अधिक उपस्थिति रहेको र उच्च वर्गका पात्रहरू कम रहेको तथा उनीहरूले बोल्ने भाषामा भिन्नता रहेको कुरा देखाएका छन् । उपन्यासमा सुदूर पहाड

कालीकोट, सुर्खेत वरपरका क्षेत्र र सुदूर तराईको मटेरा, कटासे हुँदै नेपालगञ्जसम्मको भाषिक परिवेश रहेको छ। उपन्यासमा रहेका पात्रहरूले आयआर्जनका लागि कृषिकर्म, व्यापार, कर्मचारी, भरिया तथा दैनिक मजदुरीका काम गर्ने तथा स्थानीय भाषा प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस शोधकार्यको अध्ययनबाट सैद्धान्तिक प्रारूप तयार गर्न तथा भाषिक प्रयोगको बारेमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ।

पौडेल (२०७८) द्वारा *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य तयार पारिएको छ। उक्त शोधकार्यका अनुसार उपन्यासमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा फरकफरक रहेको, पुरुष पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा कठोर र महिला पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा सरल रहेको, उपन्यासमा प्रयोग भएका टुक्काहरूले भाषालाई रोचक बनाएको, लेख्य चिन्हहरूको उपयुक्त ठाउँमा प्रयोग भएको छ, भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ। यस शोधकार्यको अध्ययनले गर्न लागिएको शोधकार्यमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई वर्गगत र लिङ्गत आधारमा प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

शर्मा (२०७८) द्वारा *सइन उपन्यासको समाजभाषिक विश्लेषण* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ। उक्त शोधकार्यमा पात्रहरूलाई वर्गीय रूपमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र निम्न वर्गका, उनीहरूको भाषिक स्थिति वर्गानुसार उच्चस्तर र निम्नस्तरको रहेको, भाषा प्रयोगका आधारमा लैङ्गिक भिन्नता देखाइएको छ। उपन्यासमा द्वन्द्वग्रस्त नेपाली समाजको चित्रण, निराशावादी दृष्टिकोणयुक्त जनजीवन रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। उक्त शोधकार्यको अध्ययनबाट शोधविधिको छनोट गर्न, सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पुनरावलोकन गर्न, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न तथा व्याख्या र विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

विभिन्न शोधार्थी तथा लेखकहरूले विभिन्न कृतिहरूको समाजभाषिक रूपमा कृतिहरूका साथै अध्ययन तथा शोधकार्यहरू गरिएको पाइन्छ। यसरी पहिले गरिएका शोधकार्य तथा कृतिका सहयोग लिई समाजका विभिन्न पक्षलाई समेटेर समाजभाषिक अध्ययन गरिएको पाइन्छ। अहिलेसम्म *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन नगरिएकोले यस शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न आवश्यक ठानी उल्लिखित पूर्वकार्यहरूको सहयोग लिई '*मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन' शीर्षकमा यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ।

अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग

कुनै पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नुभन्दा पहिले गर्न लागिएको शीर्षक तथा अध्ययनको उद्देश्य तथा विषयसँग सम्बन्धित शोधअनुसन्धान, विभिन्न ग्रन्थ, पत्रिका पढेर तथा अध्ययन गरेर टिप्पणीमूलक समीक्षा गर्नु नै सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोग हो । यसैले राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गर्ने क्रममा भाषासँग सम्बन्धित रहेका साहित्यिक कृति तथा शोधकार्यहरूको अध्ययन गरिएको छ । समाजभाषासँग सम्बन्धित धेरै अध्ययन, अनुसन्धान र शोधकार्यहरू भएको पाइन्छ, भने यसै विषयसँग सम्बन्धित लेख, रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका, बुकलेट तथा विद्युतीय माध्यममा प्रकाशित भएको पाइन्छ र यिनीहरूलाई पनि अध्ययन गरिएको छ । पूर्वकार्यको समीक्षाले अध्ययन, अनुसन्धानलाई उपलब्धिमूलक बनाउन शोधार्थी तथा अध्येतालाई आफूले गर्न लागेको शोध या अध्ययनको शीर्षक चयन गर्न, अध्ययन गर्ने क्रममा हुने त्रुटिहरू दोहोरिन नदिनुका साथै अन्य त्रुटिहरूबाट जोगिन, नयाँनयाँ कुराहरू पत्ता लगाउन, विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषाको सामाजिक पक्षको वैज्ञानिक तरिकाले अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । भाषालाई विचार विनिमयको माध्यम मानिन्छ । मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चारित यादृच्छिक ध्वनि प्रतीकहरूको व्यवस्थालाई भाषा भनिन्छ । समाज भाषाविज्ञानमा भाषा र समाजबिचको सम्बन्ध, भाषानीति, भाषा योजना, भाषका भेदहरूजस्ता समाजसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने पक्षहरूको अध्ययन गरिन्छ । भाषाविज्ञानको एक नयाँ शाखाको रूपमा समाज भाषाविज्ञानलाई लिइन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानको बारेमा प्रष्ट्याउँदै अधिकारी (२०५६) भन्दछन् :

भाषा समाजसापेक्ष हुने भएकाले भाषालाई समाजपरक रूपमा हेरिनुपर्छ भन्ने अवधारणासँगै सामाजिक भाषाविज्ञानको जन्म भएको हो । सन् १९३० को दशकदेखि १५० को दशकसम्म प्रभावशाली बनेको संरचनावादी भाषाविज्ञान र सन् १९६० को दशकमा देखापरेको रूपान्तरणवादी व्याकरणले शैक्षिक पछ्यौटेपन र भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई बेवास्ता गरेका कारण सन् १९७० को दशकतिर

भएको समाजपरक अध्ययनले महत्त्व पाउन थाल्यो । बेलायती भाषाविद् फर्थले आफ्नो सिद्धान्त 'स्थितिको प्रसङ्ग' मा भाषिक क्रियाकलापलाई समाजसापेक्ष रूपमा हेरिनुपर्ने धारण राखे भने भाषाविद् ह्यालिड र मिचेलको भाषालाई समाजसापेक्ष हेर्ने दृष्टिकोणलाई हाइम्सको 'सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य' (सन् १९७२) ले उचाइमा पुऱ्याएको पाइन्छ । (पृ. ४)

माथिका भनाहरूलाई अध्ययन गर्दा सामाजिक भाषाविज्ञानको आरम्भ भएको र सैद्धान्तिक आधार बनेको देखिन्छ । समाजको पहिचान र प्रगतिका लागि मात्र होइन समाज तथा संस्कृतिलाई बचाउन पनि भाषाको आवश्यकता पर्छ । समाजमा देखिने द्वैभाषिकता तथा बहुभाषिकताको स्थिति, भाषिक भेद, भाषिका र व्यक्तिभाषा, भाषाद्वैत, कोड, कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषानीति, योजना, पिजिन, क्रेओलजस्ता समाज भाषाविज्ञानका अध्ययन क्षेत्रले समाज भाषाविज्ञानलाई समृद्ध बनाएको पाइन्छ । भाषाको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताको खोजी गर्ने तथा अन्तर्सम्बन्ध केलाउने, विद्यार्थीको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भाषिक स्तर, विद्यार्थीको समाजप्रतिको धारणा, समाजको स्तरअनुकूल भाषाको प्रयोग, सुभक्त वा दृष्टिकोण समाजभाषिक अध्ययनबाट प्राप्त हुन्छ ।

भाषा अध्ययनमा समाजको पनि अध्ययन गरिनुपर्दछ, भन्ने कुरा समाज भाषाविज्ञानबाट बुझ्न सकिन्छ, अर्थात् भाषाको समाजपरक अध्ययन नै समाज भाषाविज्ञान हो भन्न सकिन्छ । यसको निम्नानुसार व्याख्या गरिएको छ :

सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि

भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा नवीन शाखा हो । सामाजिक भाषाविज्ञान 'सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स' को नेपाली रूपान्तरण हो । प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र विकासक्रममा समाज भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । यसले भाषालाई सामाजिक वस्तुका रूपमा हेर्दछ । सामाजिक भाषाविज्ञानले सामाजिक परम्पराको बोध गराउँछ । भाषा सामाजिक वस्तु हो । समाजविना भाषा बाँच्न सक्दैन भने भाषाविना सामाजिक व्यवहार सञ्चालन हुन सक्दैनन् । त्यसैले समाज र भाषा तथा भाषा र समाजको घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । त्यस्ता सम्बन्धका विविध पक्षको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ ।

सन् १९३१ मा प्रकाशित एल. लकहर्टको कृति *वर्ड इकोनोमी : एन एस्से इन अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*मा सर्वप्रथम अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स अर्थात् प्रायोगिक भाषाविज्ञान शब्दले स्वतन्त्र विषयका रूपमा सन् १९४६ मा अमेरिकाको मिसिगन विश्वविद्यालयबाट मान्यता प्राप्त गर्‍यो । यही प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययन र विकासका क्रममा सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । समाजमा भाषाको प्रयोग विभिन्न तरिका, प्रयोजन वा उद्देश्यले हुने गर्दछ । मानिसले भाषाको प्रयोग किन र कसरी गर्दछ ? कुन प्रयोजनले गर्दछ ? समाज र समाजको अध्ययन गर्ने तथा समाजका माध्यमले भाषाको अध्ययन गर्ने समाजको आधारमा भाषाको स्वरूप निर्धारण गर्ने भाषाविज्ञानको शाखालाई नै सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूका अनुसार सामाजिक भाषाविज्ञानका परिभाषालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

हड्सनले “सामाजिक भाषाविज्ञान समाजका सापेक्षतामा गरिने भाषाको अध्ययन” हो भनेका छन् । जर्ज पुलले “सामान्यतया भाषा र समाजका बिचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन र वर्णन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ” भनेका छन् । प्रिसम्यानले “सामाजिक भाषाविज्ञानले कसले, कोसँग, कहिले र कस्तो भाषा प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित भएर भाषाको अध्ययन गर्दछ” भनेका छन् भने हेमाङ्गराज अधिकारीले “भाषाको समाजपरक अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ” भनेका छन् ।

उपलिखित भनाइहरूको सारलाई हेर्दा सामाजिक भाषाविज्ञान भनेको भाषा र समाजका अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र

सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजको बिचमा विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र पनि विस्तृत रहेको छ । यो भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्धले अध्ययन गर्ने विधा भएकाले भाषाविज्ञान र समाजविज्ञानलाई अन्तर्वैयक्तिक विषयका रूपमा लिइन्छ किनभने यो विभिन्न विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कुराहरूले अन्तर्सम्बन्धबाट विकास भएको हुन्छ । “सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजबिचमा विविध सम्बन्धको अध्ययन गर्ने भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक रहेको छ । भण्डारी र पौडेल (२०७२) ले समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रको बारेमा निम्नानुसार व्याख्या गरेका छन् :

अहिले आएर समाज भाषाविज्ञानले आफ्नो क्षेत्र फराकिलो बनाइसकेको छ । भाषा प्रयोक्ताका व्यवहार, मनस्थिति, एक भाषिक, द्विभाषिक र बहुभाषिक स्थिति, दोस्रो भाषा सिकाइको अवस्था आदि कुरा मनोविज्ञानसँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यस्तै भाषाको जातीय तथा वर्गीय विभेदका कुराहरूको विश्लेषण जति विज्ञानले गर्दछ, समाज भाषाविज्ञानले समाजमा विद्यमान भाषाहरूको अध्ययनबाट समाज र संस्कृतिको पहिचान गराउँदछ । कुनै पनि समाजको संस्कृति भाषाले व्यक्त गर्दछ । भाषिक परिवर्तनमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनको के कस्तो भूमिका रहन्छ भन्ने अध्ययन पनि समाज भाषाविज्ञानमा गरिन्छ । (पृ. ५)

माथिको भनाइबाट बुझ्न सकिन्छ कि समाज भाषाविज्ञानको माध्यमबाट एकअर्को भाषामा देखापर्ने प्रभाव, भाषिक भेद, समाजभाषिक स्थिति, भाषानीति तथा भाषायोजनाको बारेमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान भाषा र समाजबीचका विविध सम्बन्धको अध्ययन भएकाले यसको अध्ययन क्षेत्र व्यापक छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र व्यापक र विस्तृत रहेकाले यसमा विभिन्न विद्वान्हरूका बिचमा मतमतान्तर रहेको पाइन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानका क्षेत्रअन्तर्गत भाषाको सामाजिक पक्षको विश्लेषण गर्नु, भाषिक समुदायको पहिचान गर्नु, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण र स्तरीकरण गर्नु, राष्ट्र भाषा, स्थानिय भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाको निर्धारण गर्नु, भाषिक समुदायभित्र भाषाको प्रयोगसम्बन्धी ढाँचा, शैली र भाषिक परिवर्तनका कारणबारे विश्लेषण गर्नु, भाषाका सामाजिक भेद, प्रयुक्तिगत भेद, भाषामा देखिने परिवर्तन, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषिक अभिवृत्ति, भाषिक विकास, भाषा र भाषिका निर्धारण आदिको अध्ययन गर्नु, भाषाको विकासका निमित्त भाषानीति र भाषा योजनाको निर्माण गर्नु, समाजमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूबिचको सम्बन्ध केलाउनु, भाषिक भेद र उपभेदको अध्ययन गर्नु, भाषिक आगमन, लोप, स्थानान्तरणको अध्ययन गर्नु, समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषाको समाज, भाषिक सम्पर्क, कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको अध्ययन गर्नु, सामाजिक मिश्रणका आधारमा देखापर्ने भाषिक मिश्रणको अध्ययन गर्नु आदि भाषाविज्ञानका अध्ययनीय क्षेत्र हुन् ।

यसप्रकार समाज भाषाविज्ञानले भाषाको सामाजिक व्यवहारको अध्ययन तथा भाषा र समाजको सम्बन्ध अध्ययन गर्ने भएकाले समाजमा प्रयोग भएका भाषासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूका बारेमा अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

भाषिक भेद : कुनै भाषाका विविध स्वरूप नै भाषिक भेद हुन् । भाषा सामाजिक वस्तु हो र कुनै पनि भाषा समाजमा विभिन्न तरिका, ढङ्ग, ढाँचा र शैलीमा प्रयोग भएकाले हुन्छ अर्थात् समाजका जातजाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, वर्ग आदि विविधताले एउटै भाषा पनि फरक ढङ्गले प्रयोग हुन्छ र त्यस्तो अवस्थामा भाषाका अनेक रूप देखापर्छन् । पछि कुनै भाषाभित्र देखापर्ने विविध स्वरूपलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ । एउटै भाषिक समाजका व्यक्तिहरूको ध्वनि, वर्ण, शब्द, पद, पदावली, वाक्य आदिमा भेद देखिनुलाई नै भाषिक भेद भनिन्छ अर्थात् एउटै भाषाका विभिन्न स्थान, परिवेश, प्रसङ्गअनुसार व्यक्तिभाषा, जातिभाषा, राजनैतिक भाषा, साहित्यिक भाषा, औपचारिक भाषा, अनौपचारिक भाषा आदि विभिन्न रूपमा देखिनु पनि भाषिक भेद हो । कुनै पनि भाषाका वक्ता, श्रोता, सन्दर्भ, विषय, अवसर, क्षेत्र, समय आदि विविध आधारमा विभिन्न भाषिक भेदको निर्माण हुन्छ । बोधगम्यता, स्थानीयताको प्रभाव, निश्चित भौगोलिक सीमा, स्थानीय बोलीको प्रभाव, अनौपचारिक स्वभावजस्ता कुराहरू भाषिकामा भेटिन्छन् भण्डारी र पौड्याल (२०७२) ले भाषिक भेदको बारेमा आफ्नो धारणा निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छन् :

सास गरी भौगोलिक दुरी, भाषाद्वीपको स्थिति, समयसम्बन्धी अन्तराल, यातायातको कठिनाइ, चेतनाको स्तर, वृद्धि, विषय र पेसागत विविधता, माध्यमहरूको विकास, भाषिक इतिहास, जनसङ्ख्याको वृद्धि आदि कारणले एउटै भाषामा पनि एउटै भाषामा पनि अनेकौं भेदहरू देखा पर्दछन् । यसरी देखापर्ने भाषिक भेद विभिन्न आधारका हुन्छन्, जस्तै : भौगोलिक आधार, भाषिक आधार र माध्यमगत आधार आदि रहेका छन् । (पृ. २४)

माथिको भनाइहरूलाई हेर्दा कुनै एक क्षेत्रमा बोलिने भाषा कुनै अर्को क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषाभन्दा भिन्न हुने गर्दछ । यसरी एउटै भाषामा देखिने भिन्नभिन्न रूप वा बोलिने स्वरूपलाई भाषिक भेद भन्न सकिन्छ । भाषिक भेदलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ :

सामाजिक भेद : सामाजिक आधारमा देखिने भेद नै भाषाको सामाजिक भेद हो । समाजका विभिन्न जातजाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, उमेर, व्यवसाय, शिक्षाजस्ता विविध सामाजिक संरचनाअनुसार नै एउटै भाषा पनि फरकफरक ढङ्गले प्रयोग हुन्छ र भाषामा अनेकौँ भेद देखापर्छ । भाषाको सामाजिक भेदलाई प्रष्ट पाउँ भण्डारी र पौड्यालले “सामाजिक अवस्था विभिन्न जाति, धर्म, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर आदि विभिन्न आधारमा निर्मित हुन्छ र भाषा पनि यही वर्गमा आधारित हुन्छ । यही सामाजिक संरचनाअनुसार भाषामा देखिने भेद नै सामाजिक भेद वा सामाजिक भाषिका भेद हो” (पृ. ३१) भनेका छन् । सामाजिक भेद वा सामाजिक भाषिक भेदले समाज र सामाजिक दृष्टिले जटिल एवम् बहुविध प्रकृतिको हुन्छ र त्यसले प्रयोग गर्ने गरेको भाषामा रहेका भाषिक भेदमा पनि बढी भेद देखा पर्दछन् । समाजका जात, जाति, धर्म, संस्कृति, वर्ग, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, व्यवसाय आदि पक्ष नै सामाजिक भेद सृजना गर्ने कारक तत्वहरू हुन् । भाषाको सामाजिक भेदलाई केलाउँदा भाषाको वर्गको आधारलाई लिन सकिन्छ । यस्तै भाषाको लैङ्गिक स्थिति, पेसागत स्थिति तथा वर्गगत स्थितिका आधारमा पनि भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । भाषाको सामाजिक भेदअन्तर्गत वर्गीय आधारमा निम्नानुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

वर्गीय भेद : कुनै पनि समाजमा निम्न, मध्यम र उच्च वर्गका व्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् र उनीहरू विभिन्न जाति, धर्म र संस्कृतिका रहेका हुन्छन् र उनीहरूले समाजमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । यसअन्तर्गत उच्च वर्गीय मानिसहरूले सभ्य, शिष्ट, स्तरीय, औपचारिक आदरार्थी, मर्यादित र आदेशात्मक भाषा (आइसियोस्, गइसियोस्, पिताज्यू, माताज्यू) को प्रयोग गर्दछन् भने मध्यम वर्गीयले आदरार्थी र मानक भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यसैगरी निम्न वर्गका मानिसहरूले शिष्टाचारयुक्त र अनादरवाची (तँ, तेरो, तैँले, जा, गरिस्, खाइस्) भाषाको प्रयोग गर्दछन् । भण्डारी र पौड्याल (२०६८) ले “सामाजिक भेदको पहिचान विभिन्न कारणबाट पनि गर्न सकिन्छ । सामाजिक दूरी (आत्मीय र अनात्मीय), प्रतिष्ठाको क्रम (उच्च र निम्न), शिक्षा, धर्म, संस्कृति, जाति, उमेर, लिङ्ग, पेसा ओहोदा आदिका आधारमा समेत

सामाजिक भेद पहिचान गर्न सकिन्छ” (पृ. ३४) भनेका छन् । सबै वर्गमा मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा पनि उनीहरूको स्तरअनुसार नै रहेको देखिन्छ ।

लैङ्गिक भेद : लिङ्गका आधारमा स्त्रीले प्रयोग गर्ने भाषा र पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता पाइन्छ । नेपाली समाज पितृसत्तात्मक रहेको छ । यहाँ पुरुषले महिलालाई दोस्रो दर्जाको मानिस ठान्ने हुनाले पुरुषको भाषामा अहम्पूर्ण भावको प्रचुरता रहेको हुन्छ । लैङ्गिक रूपमा महिलाको तुलनामा पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषा कठोर, रुखो र आदेशात्मक खालको प्रयोग भएको हुन्छ । स्त्रीले प्रयोग गर्ने भाषामा खाएकी थिएँ, खाएकी छुजस्ता क्रियापद प्रयोग हुन्छ भने पुरुषले प्रयोग गर्ने भाषामा खाएको थिएँ, आएको छु, गएको छुजस्ता क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । यसरी पुरुष र स्त्रीको भाषामा पनि भेद रहेको स्पष्ट हुन्छ, जसले गर्दा लैङ्गिक भेदलाई पनि भाषाको सामाजिक भेद निर्माण गर्ने कारण मानिन्छ ।

शैक्षिक भेद : शैक्षिक कारणले पनि समाजमा भाषिक भेद सिर्जना हुन्छ, जसमा शिक्षित र अशिक्षित वर्गले प्रयोग गर्ने भाषामा उच्चारणमा विभेद रहेको पाइन्छ । शिक्षित वर्गले व्याकरणको ख्याल गर्ने हुनाले मानक तथा लेख्यभाषाको प्रयोग गर्ने गर्छन् भने अशिक्षित वर्गले व्याकरणप्रति असचेत तथा अज्ञान हुनाले अमानक र कथ्य भाषा प्रयोग गर्छन् । शिक्षित वर्गले म विद्यालय जान्छु, बुबा आउनुभयो, हामीले खाना खायौँ, हजुर, तपाईंजस्ता शिष्टाचारयुक्त भाषाको प्रयोग गर्दछन् भने म भात खान्छु, हामी घर जान्छु, तँ जाँ, तेरो, तैँले, जा, गरिस्, खाइस्जस्ता अनादरवाची भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

उमेरगत भेद : उमेरका आधारमा मानिसहरू बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध हुन्छन् । उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषा पनि फरकफरक प्रकारका हुन्छन् । नेपाली भाषामा बालभाषाका लागि छुट्टै शब्दभण्डार एवम् शैलीको प्रचलन भेटिन्छ । जस्तै : नाना, चाचा, नुनु, पापा, चिची आदि रहेका छन् भने युवा वर्गले यार, ब्रो, डान्स, बिल्लाजस्ता शब्द तथा भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यसै गरी प्रौढ र वृद्ध वर्गले धार्मिक तथा सांस्कृतिक प्रकृतिका भाषा तथा बाख्रो, पानी, चिया आदि शब्दको प्रयोग गर्दछन् । यसरी उमेरगत हिसाबले पनि भाषामा सामाजिक भेद पाइन्छ ।

धार्मिक भेद : धर्म तथा संस्कृतिका आधारमा पनि भाषामा सामाजिक भेद देखिन्छन् । समाजमा विभिन्न धर्म तथा संस्कृतिको समिश्रण पाइने हुँदा यस्तो समाजमा भाषिक भेद देखा पर्दछ । जस्तै : हिन्दु धर्मावलम्बीले मन्दिर, ईश्वर, स्वर्ग, नर्क, वैदिक, सनातन आदि शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने बुद्ध धर्म मान्नेहरूले विहार, भिक्षु, त्रिपिटक, सङ्घम, ॐ माने पेमे हुँ आदि शब्द तथा वाक्यको प्रयोग गर्दछन् । यसै गरी मुस्लिमले मस्जिद, कुरान, अल्लाह आदि शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने क्रिस्चियन धर्मावलम्बीहरूले ईशा, बाइबल, आमिन आदि शब्दको प्रयोग गर्दछन् ।

पेसागत भेद : भाषाको सामाजिक भेदअन्तर्गत पेसागत भेद पनि पर्दछ । पेसागत भेदअन्तर्गत सानातिना पेसामा लाग्ने र ठुला व्यवसाय गर्ने एवम् नोकरीलाई आफ्नो पेसा बनाउनेहरूको बोलीमा पनि भेद रहेको पाइन्छ । गाउँले परिवेशको पेसामा आबद्ध मानिसहरूको भाषा स्थानीय, सरस, सहज र नम्र हुन्छ भने सहरी परिवेशमा रहेर ठुलाठुला पदमा रहेका मानिसहरूको भाषामा घमण्ड, अहम्, उच्चताको झलक रहेको पाइन्छ । यसरी एउटै भाषामा पनि पेसागत रूपमा पनि फरक हुने र सबै वर्गमा मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा पनि उनीहरूको स्तरअनुसार नै रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्षमा कुनै पनि समाजमा बस्ने एउटै भाषिक समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरकफरक भाषिक स्वरूपलाई सामाजिक भाषा भनिन्छ । शिक्षित र अशिक्षित बोलीमा जान्छ र जान्छु, तिमिले र तूँलेजस्ता भाषिक प्रयोगले भिन्नता सिर्जना भएको हुन्छ । वर्गीयताका आधारमा बुबा-बुवाजी, बा-बाउजस्ता भेद सिर्जना भएको हुन्छ भने उमेरका आधारमा राम्री-च्चाक, पैसा-कलेज छोड्नुलाई हार्नुजस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका हुन्छन् । यसै गरी औपचारिकताका आधारमा, शीर्षक र कार्यका आधारमा समेत भाषामा सामाजिक भेद देखापर्दछ ।

भाषाशैली

समाजमा विचार विनिमय वा विषयवस्तु प्रस्तुत गर्ने प्रमुख माध्यम भाषा हो भने त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने तरिका शैली हो । विषयवस्तु कुन भाषामा कस्तो तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरालाई नै भाषाशैली भनिन्छ । शैली लेखकको निजी विशेषता हो, जुन

एउटा सफल रचनाका लागि आवश्यक तत्त्व हो । परिष्कृत भाषा र राम्रो-मीठो शैली रचनाका सौन्दर्य र प्रवाह हुन् । यस्तै भाषाशैलीद्वारा अभिव्यक्ति प्रस्ट हुन्छ, र रचनाका सम्पूर्ण अङ्ग पुष्टिन्छन् । भाषाशैली नै ठीक नभए भन्न खोजेको कुरा पनि फुट्किन्छ, अलपत्र पर्छ र गज्याडमज्याड अर्थदेखि विश्लेषणका साधनसम्म चुर्लुम्म भएर अनुभव लिँदै जानुपर्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा प्रयोग गरिने भाषामा भनाइको अनौठो पारा अत्यन्त आकर्षक हुन्छ । सक्कली र भर्रा शब्दले शैलीलाई आकर्षक बनाउँछन्, भावपूर्ण र सुहाउँदिला शब्दले खुल्दो अर्थ दिन्छन् । यसरी बिम्ब र प्रतीक, उपमा, अलङ्कारको प्रयोगले शैली छरितो र कलात्मक बनाउँछ । जस्तै : “र बाट रगत, महिनावारीको रगत, शुद्ध रगत, म जन्मिएको रगत । र बाट रगत, महिनावारीको रगत” (पृ. १४६) । यस साक्ष्यमा रगतलाई प्रजनन शक्तिको प्रतीक मानिएको छ । यहाँ रगतलाई बढाइचढाइ गरेर प्रस्तुत गरेका हुनाले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी शोध्य उपन्यासमा यस्ता वाक्यहरूका प्रशस्त प्रयोग गरिएको पाइन्छ । उखानटुक्काको प्रयोगले कथनलाई राम्रोसँग पुष्टि गर्छ ? जस्तै : उदाहरणका लागि *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा प्रयोग भएका “कुण्ड कुण्ड पानी, मुण्ड मुण्ड बुद्धि” (पृ. ८९), “हात्ती आयो, हात्ती आयो फुस्सा” (पृ. ११), “पाडो बाठो भए दुध खान्छ, काग बाठो भए गु खान्छ रे” (पृ. ९५), “भन्न गाह्रो, व्यथा साह्रो” (पृ. ९७) आदिबाट छर्लङ्गिन्छ । उपन्यासमा “किन अल्लाह, सीता माते भन्छन् हो मानिसहरू” (पृ. ९८) जस्ता हिन्दु धर्ममा आधारित शब्द र मुस्लिम धर्ममा आधारित शब्दलाई प्रयोग गरी लेखकले कोडमिश्रण गरेका छन् । यसरी कुनै पनि लेखकले आफ्नो रचनामा प्रयोग गरिने भाषालाई उत्कृष्ट बनाउनका लागि कोडमिश्रण, अलङ्कार, लयात्मकता, बिम्ब र प्रतीक तथा उखानटुक्काजस्ता भाषिक अभिव्यक्तिको प्रयोग गरिएको हुन्छ, जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कोडमिश्रण

कोडमिश्रण कोडपरिवर्तनकै उपज हो । वक्ताले एउटै सन्दर्भमा भाषिक अभिव्यक्ति गर्दा एकभन्दा बढी भाषिक भेद वा भाषाका कोडहरूको प्रयोग एउटै सङ्कथनमा गर्दछ, भने त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ । मानिसका विचार, भाव वा आशय आदि अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । मानव भाषा नै भाषिक कोड हो । व्यक्तिले आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्नका लागि एउटा भाषिक कोड चयन गरेको हुन्छ, तर सो भाषामा अन्य भाषाका कोड मिश्रण

गर्दछ । आचार्य (सन् २०१४) ले कोडमिश्रणको बारेमा “अहिलेको समयमा केवल मातृभाषालाई सम्पर्क भाषा बनाउन सम्भव देखिँदैन । एउटा भाषामा अन्य भाषाका शब्द आगमन भई व्यवहृत हुँदै जाँदा सो आगन्तुक शब्द मातृभाषामै मिसिएको देखिन्छ । कोड मिश्रण सामान्य प्रक्रिया भइसकेको देखिन्छ” (इन्टरनेटबाट लिइएको) भनेका छन् । नेपाली भाषामा पनि नेपालभित्रका अन्य मातृभाषा र भाषिकाका साथै देशबाहिरका भाषाका शब्दको मिश्रण भएको पाइन्छ । भाषामा शब्दको स्तर, पद, शब्द, पदावली, उपवाक्य र वाक्यमा बढी मात्रामा कोडको मिश्रण भएको देखिन्छ । जस्तै : “पानी हामीले देखेजस्तो कहाँ पो रहेछ र ? भोल पानी त अक्सिजन र हाइड्रोजन ग्याँस मिलेर पो बनेको हुने रहेछ । पानीको केमेस्ट्री पनि त्यस्तै” (पृ. १५) । यस उदाहरणमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग गरी कोड मिश्रण गरिएको छ । “हैन हाउ... आफ्नो सामान बिकाउने, फाइदा हुने कुरा पनि कसैले सिकाउँछ त ?” (पृ. ५१) । यस उदाहरणमा नेपाली पूर्वीय भाषा ‘हैन हाउ’ शब्द प्रयोग गरी कोड मिश्रण गरिएको छ । यी उदाहरणहरूलाई हेर्दा कोड मिश्रण शिक्षित समुदायका वक्ताले बढी मात्रामा प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

अलङ्कार

शब्द र अर्थ पक्षमा चमत्कार वा सुन्दरता सिर्जना गर्ने तत्त्वलाई अलङ्कार भनिन्छ । जसरी एउटी सुन्दर युवतीले आफ्नो सौन्दर्यलाई थप मनमोहक बनाउनका लागि शृङ्गार गर्छिन्, त्यस्तै काव्यको शरीरमा देखापर्ने बाह्य अवयव, शब्द र अर्थमा थप मिठास थप्न अलङ्कारको प्रयोग गरिन्छ । अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास, यमक, श्लेष र वक्रोक्ति पर्दछन् भने अर्थालङ्कारमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, सन्देह आदि रहेका हुन्छन् । उपन्यासमा प्रयोग भएको अतिशयोक्ति अलङ्कारको एक नमुना “मारियम सकिई, फोहोरी भई, अशुद्ध भई...” (पृ. ९८) लाई लिन सकिन्छ । यस साक्ष्यमा मारियम महिनावारी हुँदा उसको महिनावारीको समस्यालाई बढाइचढाइ गरी बखान गरिएकाले यहाँ अतिशयोक्ति अलङ्कार बन्न पुगेको छ । यसरी सामान्य भाषामा भन्दा साहित्यलाई विशिष्टता प्रदान गर्दै भाव र अर्थका दृष्टिले पूर्ण बनाउन र साहित्यिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण आकर्षण बनाउन गतिमा पुऱ्याउन अलङ्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

लयात्मकता

स्वर र व्यञ्जन वर्णको सुनियोजित वितरणले लयको सिर्जना गरेको पाइन्छ । लयात्मकता खासगरी पद्यशैलीमा रहेको हुन्छ । लयको तात्पर्य मिल्नु, एकीभूत हुनु, विलीन हुनु वा समाहित हुनु भन्ने हुन्छ । लयात्मकता गद्य र पद्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ । लयात्मकताको एक उदाहरण : “... रुख रोप भन्ने, रुख रोप्ने, जीवन दिने हामी सबै जन्मन्छौं र बाँच्छौं । त्यसैले, स्कुलले पहिले महिनावारीको कुरो भित्तोभरी लेख्नुपर्छ ...” (पृ. १४८) । “मलाई मेरो घरले सुन्यो । मेरो स्कुलले सुन्यो । पालिकाले सुन्यो । अब म साँच्चिकै मान्छे भएँ” (पृ. १५०) । “मबाट महिनावारी, महिनावारीको रगतले जन्मिएको म । छोरी म, छोरा म, पारलिङ्गी पुरुष म । जोसुकै हुँ म, महिनावारीको रगतले जन्मिएको हुँ म । महिनावारीको रगत शुद्ध, अनि त्यतिकै शुद्ध म” (पृ. १४७) । यी साक्ष्यमा प्रयोग भएका शब्दहरूलाई लय मिलाएर अर्थात् मिठासपूर्ण तरिकाले वाचन गर्न सकिने भएकाले लयात्मकता प्रस्ट रूपमा रहेको देखिन्छ ।

बिम्ब वा प्रतीक

भाषिक शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकका मस्तिष्कमा कुनै संवेदना, अनुभूति, भावना, विचार वा कल्पनाको यथार्थ छापा पारिदिने पद्धतिलाई बिम्ब वा प्रतीक भनिन्छ । बिम्ब वा प्रतीकका बारेमा पौड्याल (२०६९) भन्दछन् :

सामान्य अर्थमा वस्तु, कार्य, भाव, विचार तथा संवेगमय मानसिक तस्वीरहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने भाषिक एकाइलाई बिम्ब भनिन्छ भने प्रतीक बिम्बकै विशिष्ट रूप हो किनभने खास धारणा व्यक्त गर्ने बिम्बलाई नै प्रतीक भनिन्छ । प्रतीकले आफ्नो वास्तविक अर्थलाई अर्को वस्तुमा आरोपित गरी भाषालाई ध्वन्यात्मक बनाइदिन्छ । (पृ. ५२-५३) ।

उल्लिखित भनाइहरूबाट अमूर्तलाई मूर्तता दिने काम बिम्बले गर्दछ भन्ने कुरा बुझिन्छ । यसमा प्रतीकमा जस्तो मूर्त वस्तुको सहयोग लिइन्छ । बिम्बको भाषा संवेदनाको नजिक हुने हुँदा यसले मानव हृदयलाई स्पर्श गर्दछ । सजीव, सरस, सुन्दर र मनोरम मानस चित्रलाई मूर्तता प्रदान गर्ने सङ्केत चिन्ह वा पहिचानलाई नै प्रतीक भन्न सकिन्छ । भाषिक शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकका मस्तिष्कमा कुनै संवेदना, अनुभूति, भावना, विचार

या कल्पनाको यथार्थ छाया पारिदिने पद्धतिलाई बिम्ब भनिन्छ । वक्ता र स्रोताका बीच भाषिक संवाद हुँदा अर्थात् लेखक र पाठकबीच विचार सम्प्रेषण हुँदा अप्राप्त र अदृश्य वस्तुलाई लिपिचिन्ह र सङ्केतका माध्यमबाट पाठक वा स्रोतालाई वस्तु वा विषयप्रति चिनारी प्रस्तुत गर्ने माध्यमको रूपमा प्रतीकलाई लिइन्छ । जस्तै : “रुखले हामीलाई सास फेर्न हावा दिन्छ” र “रुखले दिएको हावाले सास फेर्नु पहिले” (पृ. १४८) । यी दुई साक्ष्यमध्ये पहिलो वाक्य पढ्दा हाम्रो मानसपटलमा रुखको चित्र बन्छ, यसैले यहाँ रुखको बिम्ब बनेको छ ।

यसैगरी दोस्रो वाक्य पढ्दा हाम्रो मानसपटलमा रुखको आकृति बन्नका साथै रुखको गुण र हावाको गुणविच समानता भल्किने हुनाले यहाँ रुख बिम्ब भैकन प्रतीकको रूपमा समेत आएको छ ।

उखान टुक्का

व्यावहारिक जीवनमा अनुभव र भोगाइबाट खारिएर आएका लोकोक्ति वा सुक्तिलाई उखान भनिन्छ । उखानलाई उपदेश वा शिक्षाका आधारमा सूत्रबद्ध भएको प्रचलित लोक जीवनको गहकिलो उक्तिको रूपमा पनि परिभाषित गर्न सकिन्छ । भाषालाई मौलिक, जीवन्त र स्वाभाविक तुल्याउनका लागि उखानको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै लाक्षणिक अर्थमा प्रस्तुत हुने खास किसिमका पदावलीलाई टुक्का भनिन्छ । टुक्कालाई एकाधिक मुक्त स्वरूपको सङ्ग्रहित संरचनाका रूपमा लिइन्छ र यो एकपदीय वा बहुपदीय हुन्छ । यो वाक्य वा उपवाक्यमा प्रयुक्त हुँदा मात्र आफ्नो अर्थ प्रदान गर्न सक्छ । उदाहरणका लागि *मारियम मान्छे भई* उपन्यासबाट “कुण्ड कुण्ड पानी, मुण्ड मुण्ड बुद्धि” (पृ. ८९), “हात्ती आयो, हात्ती आयो फुस्सा” (पृ. ११), “पाडो बाठो भए दुध खान्छ, काग बाठो भए गु खान्छ रे” (पृ. ९५), “भन्न गाह्रो, व्यथा साह्रो” (पृ. ९७) आदि ।

प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अध्ययनका क्रममा समाज भाषाविज्ञानको विकास भएको पाइन्छ । समाजको विकाससँगै भाषाको पनि विकास भएको हो र यसले भाषाको प्रयोग पक्षलाई विशेष जोड दिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले समाजको इतिवृत्त बताउँछ, जसबाट परम्परा र संस्कृतिको संरचना हुन्छ । भाषा समाजबाट निर्मित हुने भएकाले सामाजिक भाषाविज्ञानले समाजमा रहेका अध्ययन गरी भाषा र समाजविचको अन्तर्सम्बन्धको अध्ययन,

वर्णन र विश्लेषण गरेको हुन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानमा विभिन्न क्षेत्रहरू रहेका छन्, जस्तै : जसअन्तर्गत भाषिक समुदाय, भाषिक भेद, द्वैभाषिकता, भाषाद्वैत, कोडमिश्रण, भाषिकता, भाषायोजना, भाषानीति, भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, सङ्कथन विश्लेषण आदि पर्दछन् । यिनै क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित रहेर समाज भाषाविज्ञानले भाषाविज्ञानको अध्ययन गर्दछ । भाषाको प्रयोग क्षेत्र समाज भएकाले भाषाका विभिन्न भेदहरू देखापर्दछन् । सामाजिक संरचनामा देखिने भाषिक भेद नै सामाजिक भेद हो । शिक्षा, राजनीति, संस्कृति, सन्दर्भ, जातीय वितरण, उमेर, लिङ्ग र वर्णजस्ता कुराहरूले सामाजिक भेद सिर्जना गरेको हुन्छ । भाषाको सामाजिक भेद नै सामाजिक भाषिका हो । समाजमा विभिन्न जातजाति, वर्ण, उमेर, शिक्षा, लिङ्ग, स्तर, पद, प्रतिष्ठा, क्षेत्रीय भेद, प्रयोजनपरक भेद, प्रसङ्गगत भेद, माध्यमगत भेद आदि पर्दछन् । त्यस्तै भाषाशैलीअन्तर्गत विचलन, अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक, लयात्मकता र उखान टुक्का आदि पर्दछन् । यिनै भाषाशैलीका आधारमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत प्रायोगिक पुनरावलोकनमा उद्देश्यअनुसारको भौगोलिक आधारमा वर्गगत, लिङ्गगत र पेसागत आधारमा निकालिएको निष्कर्षलाई सैद्धान्तिक पुनरावलोकनअन्तर्गत पाँचवटा पुस्तकको आधारमा र प्रायोगिक पुनरावलोकनअन्तर्गत दसवटा शोधसमीक्षाको आधारमा समाज भाषाविज्ञानको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वकार्यको अवलोकनको अनुप्रयोगले शोधार्थीलाई शोधको शीर्षक चयन गर्न, समस्याको विशिष्टीकरण गर्न, शोधको उद्देश्य पहिल्याउन, सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि प्रदान गर्न, समस्याको चुरो पत्ता लगाउनुका साथै त्यस्ता समस्याहरूको समाधान गर्न तथा विभिन्न कुरामा फाइदा पुगेको कुरालाई विश्लेषण गरिएको छ भने समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्रका साथै भाषिक भेदहरूको विश्लेषण गरिएको छ भने भाषाशैलीअन्तर्गत कोडमिश्रण, अलङ्कार, लयात्मकता, बिम्ब र प्रतीक तथा उखानटुक्काको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा यस अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरी यस अध्यायलाई समाप्त गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्य राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित रहेको हुनाले प्रस्तुत अध्ययनलाई वस्तुगत बनाउने क्रममा यसै उपन्यासलाई मुख्य (प्राथमिक) स्रोतको रूपमा लिइएको छ। यसका साथै यसै उपन्यास र समाजभाषासँग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूलाई शोध सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यस शोधकार्यलाई पूर्ण गर्नका लागि मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई उपयोग गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सामग्री निर्माण, त्यसको पूर्व परीक्षण, परीक्षणको कार्यान्वयन, तथ्याङ्क सङ्कलन, सङ्कलित तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणजस्ता वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। अध्ययनमा अवलम्बन गरिने प्रक्रियाहरूको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरिएको छ।

अनुसन्धानविधि

प्रस्तुत शोधकार्य राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनमा आधारित रहने हुनाले मुख्य स्रोतका रूपमा यसै उपन्यासलाई नै लिइने छ, साथै अध्ययनलाई पूर्ण गर्नको लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधि, भाषासँग सम्बन्धित रहेका लेख, रचना, शोधकार्य तथा पुस्तकहरूको प्रयोग गरिएको छ। अध्ययनमा अवलम्बन गरिने प्रक्रियाहरूको विस्तृत विवरण निम्नानुसार गरिएको छ :

अनुसन्धान ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अनुसन्धानात्मक ढाँचा पूरा गर्न विभिन्न सामग्री सङ्कलनको स्रोतको रूपमा समाजभाषिक पुस्तकहरू, सम्बन्धित शीर्षकका शोधपत्रहरू र पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरेर गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको उपयोग गरिएको छ।

नमुना छनोट प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनलाई तथ्यपरक, विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउनका लागि नमुना छनोट प्रक्रियालाई प्रयोगमा ल्याइने छ। समाजभाषिक अध्ययनका लागि नमुना छनोट गर्ने सन्दर्भमा राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासलाई उपयोग गरिएको छ।

सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया

शोधकार्यसँग सम्बद्ध विभिन्न सामग्रीहरूको खोज गरी सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई नै सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया भनिने हुनाले प्रस्तुत अध्ययन *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक शीर्षकमा केन्द्रित रहेर गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्रमुख स्रोत *मारियम मान्छे भई* उपन्यासलाई नै आधार मानी शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित भएर लेखिएका विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक, शोधकार्य आदिलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिने हुँदा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषाको भाषिक स्थिति पत्ता लगाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया : प्रस्तुत अध्ययन *मारियम मान्छे भई उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन* शीर्षकमा केन्द्रित रहेर गरिएको छ । शोधकार्यसँग सम्बद्ध विभिन्न सामग्रीहरूको खोज गरी सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया भनिन्छ । त्यसैले शोध उपन्यासलाई मुख्य आधार मानी शोधकार्यसँग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक, इमेल, इन्टरनेट आदिलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी शोधकार्य गरिने हुँदा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूको लिङ्गगत र वर्गगत आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाई निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई तथ्यपरक, विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउनका प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत गरी दुई किसिमबाट सङ्कलन गरी निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

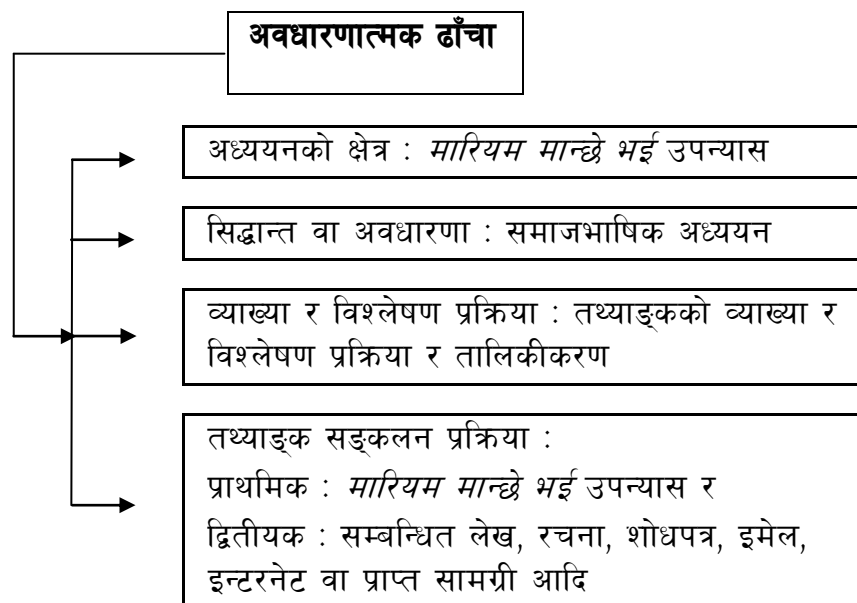
प्राथमिक स्रोत : प्रस्तुत शोधकार्यमा प्राथमिक स्रोत (प्रमुख आधार) का रूपमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासलाई मानेर प्रस्तुत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरिएको छ ।

द्वितीयक स्रोत : प्रस्तुत शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू, शोधकार्य, अनुसन्धान, पत्रपत्रिका, लेख, रचना, इमेल, इन्टरनेट आदिलाई द्वितीयक स्रोत मानेर अध्ययन गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन : प्रस्तुत शोधकार्यमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । समाजभाषिक अध्ययनलाई आधार मानी गरिने शोधकार्य गरिने भएकाले पात्रहरूको लिङ्गगत, वर्गगत, उमेरगत, शैक्षिक र धार्मिक आधारमा भाषिक स्थिति पत्ता लगाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसारको रहेको छ :

चित्र सङ्ख्या १ : शोधप्रस्तावको ढाँचा

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधकार्य *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनसँग सम्बन्धित रही गरिएको छ, जसमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने लिङ्गगत, वर्गगत, उमेरगत, शैक्षिक र धार्मिक अवस्थागत भाषिक प्रयोगको स्थितिको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ, भने आवश्यक परेका स्थानहरूमा तालिकीकरण समेत गरिएको छ ।

शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न अध्यायमा विभक्ता गरिएको छन् । शोधकार्यको पहिलो अध्यायमा शोधपरिचय रहेको छ, जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अध्ययनको औचित्य, अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू, शोधकार्यको उद्देश्य, सीमाङ्कन, पारिभाषिक शब्दावली र अध्यायको सारांश रहेको छन् । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ, जसमा सैद्धान्तिक पुनरावलोकन र प्रायोगिक

पुनरावलोकन रहेको छ भने अनुसन्धानमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकनको अनुप्रयोगबारे पनि चर्चा गरिएको छ । यसका साथै समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र, भाषिक भेद र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलन प्रक्रिया, अवधारणात्मक ढाँचा, नतिजा र छलफल, शोधपत्रको रूपरेखा र अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । चौथो अध्यायमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने वर्गगत र लिङ्गगत आधारमा भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं अध्यायमा उपन्यासमा भएका पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक प्रयोगको स्थितिको विश्लेषण गर्दै अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ भने छैटौं तथा अन्तिम अध्यायमा शोधकार्यको परिच्छेदगत निष्कर्ष र उपादेयता प्रस्तुत गर्दै र अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची प्रस्तुत गरी प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूरा गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको अन्त्यमा शोधकार्यको लेखन र सत्यापनमा प्रयुक्त पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधलेख, विभिन्न लेख, रचना र शोधप्रबन्धहरूको सन्दर्भ ग्रन्थसूची र शोधार्थीको व्यक्तिवृत्त प्रस्तुत गरेर साङ्गोपाङ्ग रूपमा शोधकार्यलाई समापन गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो अध्यायलाई 'अनुसन्धानविधि' शीर्षक राखिएको छ जसमा गुणात्मक ढाँचा अपनाएर अनुसन्धान गर्ने क्रममा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासलाई समाजभाषिक अध्ययनको लागि छनोट गर्ने भनी नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनअन्तर्गत प्राथमिक स्रोतका रूपमा राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यास र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा यसै कृति र समाजभाषासँग सम्बन्धित लेख, रचना, समालोचना, पुस्तक, प्रतिवेदन आदिलाई लिइएको छ । यसरी अध्ययनलाई पूर्ण गर्नका लागि प्राथमिक वा द्वितीयक दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका यसै अध्यायमा तथ्य सङ्कलनका साधन र तथ्य सङ्कलन र अवधारणात्मक ढाँचाको बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा शोधपत्रको रूपरेखा तथा यस अध्यायको सारांशसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार

मारियम मान्छे भई उपन्यासको परिचय र पात्रगत विश्लेषण

पृष्ठभूमि

एक व्यक्ति र अर्को व्यक्तिबिच विचार विनिमय गर्ने माध्यम भाषा हो । त्यस्तै कुनै पनि कृतिमा कृतिकारले भाषाका माध्यमबाट आफ्ना विचार पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने तरिका नै भाषाशैली हो । 'भाषा' र 'शैली' दुई वाक्यको योगबाट निर्मित 'भाषाशैली' मा भाषा विचार प्रस्तुत गर्ने माध्यम हो भने शैली लेखकले भाषालाई कसरी प्रस्तुत गर्ने भन्ने निजी विशेषता हो । यस्तो विशेषताले नै कृतिको गुणवत्ता, रोचकता र मिठान थप्न सहयोग पुऱ्याउने हुनाले कृतिलाई सफल बनाउनका लागि भाषाशैली अत्यावश्यक तत्त्व हो । कुनै पनि समाजमा बोलिने भाषालाई त्यस समाजको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक कुराहरूले प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । कृतिको भाषा स्तरीय, सम्प्रेषणीय, सरल, सहज र बोधगम्य हुनुपर्छ । शोधकार्यको यस अध्यायमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यासका लेखक राधा पौडेलका सामान्य परिचयका साथै उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूद्वारा प्रयोग गरिएका भाषाको भौगोलिक आधारमा भाषिक अवस्थालाई आधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

लेखक र उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय

राधा पौडेल सामाजिक अभियन्ता, स्वास्थ्यकर्मी हुनाका साथै सामाजिक यथार्थवादी धाराकी साहित्यकार हुन् । उनका *सपना त आखिर सपना नै रहेछ* (२०५०, कवितासङ्ग्रह), *खलङ्गामा हमला* (२०६९, उपन्यास), *मर्यादित महिनावारी*, *हामी सबैको जिम्मेवारी* (२०७४, हाते पुस्तक), *शान्तिका पाइलाहरू* (२०७४, कवितासङ्ग्रह), *अपवित्र रगत* (२०७६, कवितासङ्ग्रह), *मारियम मान्छे भई* (२०७९, उपन्यास) र *रोल नं. एक* (संस्मरण) तथा अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित *डिग्नीफाइड म्यानोपाउस*को अनुवाद गरिएको कृति *सर्जिकल राजोनिवृत्ति* प्रकाशित भएका छन् । उनको पहिलो कृति *खलङ्गामा हमला* हो । उनको पहिलो कृतिले २०७० सालको नेपालको ख्यातिप्राप्त 'मदन पुरस्कार' प्राप्त गर्न सफल भएको थियो भने उनलाई 'युवा पुरस्कार' (२०७०), संयुक्त राज्य अमेरिकास्थित युनिभर्सिटी

अफ स्यानडियागोले 'वुमन पिसमेकर' (सन् २०१२) लगायतका पुरस्कारले सम्मान प्रदान गरिएको छ। पेसाले स्वाथ्यकर्मी भए तापनि पौडेलले आम मानिसहरूले भोग्नुपर्ने समस्या र भोग्दै आएका जनजीवनलाई नजिकबाट नियाल्दै त्यसको समाधान गर्नतर्फ लागेको देख्न सकिन्छ। राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा नेपाली समाजमा रहेका निम्न मध्यम वर्गीय परिवारका महिलाहरूले जीवन गुजार्नका लागि के कस्ता सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र के कस्ता पीडा भोग्नुपर्ने हुन्छ भन्ने कुरालाई कथानक बनाएको छ। उपन्यासमा एक मुस्लिम युवतीले मासिक रजस्वलाका कारण कसरी दमित बन्नुपरेको र आफूलाई पुरुषभन्दा भिन्न भएकोमा प्रस्तुत कथाव्यथा र आफू सक्षम बन्नका लागि गरिएको विद्रोहको फेहरिस्त प्रस्तुत गरिएको छ। यसका साथै निम्न मध्यमवर्गले चाहेर पनि केही कुरामा आवाज उठाउन नसक्ने अझ विशेष गरी महिला भएपछि परम्परागत रूढिवादी चालचलन, रीतिरिवाज मान्ने पर्ने, महिलाहरूमाथि गरिने भेदभावलाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ।

यस उपन्यासमा एक सय पचास पृष्ठ गणनीय रहेका छन् भने अन्तिमका दुई पृष्ठ अगणनीय र खाली रहेका छन्। आन्तरिक पहिलो पृष्ठको मध्य भागमा प्रकाशकको नाम रहेको छ भने त्यसको पछाडि खाली पृष्ठ रहेको छ। तेस्रो पृष्ठमा उपन्यासको नाम *मारियम मान्छे भई* ठुलो अक्षरमा लेखिएको छ भने त्यसको तलपट्टि किशोर उपन्यास लेखिएको छ र बिच भागमा लेखकको नाम लेखिएको छ भने मुनि प्रकाशकको प्रतीक चिन्ह रहेको चौथो पृष्ठमा क्रमशः उपन्यासको नाम, कपिराइट लेखक, प्रकाशकको विवरण, भारतको कार्यालय, वितरक, सम्पादन, भाषा सम्पादन, आवरण, पेज डिजाइन, संस्करण, आइ.एस.बि.एन. नं. र प्रतिलिपी विवरण दिइएको छ। त्यसपछिको पृष्ठ प्रा.डा. ध्रुवकुमार घिमिरेको 'शुभकामना' रहेको छ भने त्यसपछिको पृष्ठमा लेखकले आफ्नो भनाइ 'लेखकीय' मार्फत प्रस्तुत गरेका छन्। पृष्ठ नौबाट उपन्यासको कथानक 'अध्याय एक' उपशीर्षकबाट आरम्भ भएको छ। अन्तिम पृष्ठ अगणनीय र खाली रहेको छ। ५.५' चौडाइ र ८.५' लम्बाइ भएको उच्चस्तरीय कागजमा मुद्रित भएको छ। बाह्य आवरण पृष्ठ आकाशे पृष्ठभूमिमा पहेलो घाम र तलपट्टि हरियो घाँसको चौरजस्तो अमूर्त चित्र रहेको छ भने माथिपट्टि कालो अक्षरमा लेखकको नाम, त्यसको मुनिपट्टि रातो अक्षरमा उपन्यासको नाम र त्यसको मुनि मुस्लिम पहिरनकी एक युवतीको चित्र रहेको छ। पछाडिको आवरणमा

देब्रेतर्फ माथिपट्टि लेखकको मुखाकृतियुक्त फोटा र त्यसको अगाडिपट्टि लेखकको सङ्क्षित परिचय रहेको छ । अन्तिममा देब्रेतर्फ प्रकाशकको नाम र दाहिनेतर्फ आइ.एस.बि.एन. नं. र किशोर उपन्यास लेखिएको छ भने प्रकाशकको इमेल ठेगाना रहेको छ । चार रङ्गमा मोटो कागजमा मुद्रित आवरण पृष्ठ आकर्षक रहेको छ । यो नै यस उपन्यासको भौतिक स्वरूप हो ।

पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण

मारियम मान्छे भई उपन्यासमा नेपालको पूर्वी क्षेत्रको तराईको गाउँदेखि विभिन्न स्थानमा घटेका घटनाक्रमलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकार पौडेलले यस उपन्यासमा सरल, सहज र स्थानीय भौगोलिक परिवेशअनुसारका भाषाशैलीको प्रयोग गरे तापनि कैयौं ठाउँमा तराईको स्थानीय मुस्लिम समुदायको भाषा प्रयोग गरेका छन् । उनको भाषा प्रयोगमा हिन्दी, थारू, अङ्ग्रेजी र स्थानीय व्यक्तिबोलीका शब्दको प्रयोग भएको समेत पाइन्छ । उपन्यासमा पात्रले बोल्ने भाषामा एकरूपता पाइँदैन । उपन्यासमा तीसभन्दा बढी पात्रहरूको उपयोग गरिएको छ । तिनीहरूलाई लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुष पात्र, वर्गीय आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग; धार्मिक आधारमा मुस्लिम तथा अन्य धर्मावलम्बी, छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

वर्गगत आधार

कुनै पनि समाजमा आर्थिक, शैक्षिक र पेसागत आधारमा तीन प्रकारका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । कुनै पनि कृतिकारले आफ्नो लेख, रचना तथा कृतिमा पनि सोहीअनुसारका पात्रहरूको प्रयोग गरेका हुन्छन् । ती पात्रहरूमा कोही उच्च वर्गका हुन्छन्, कोही मध्यम वर्गका हुन्छन् भने कोही निम्न वर्गीय पात्रहरू हुन्छन् । तिनीहरूको भाषा पनि उनीहरूको स्तरअनुसार नै फरकफरक रहेका हुन्छन् । समाजमा रहेका यी विभिन्न वर्गका पात्र (व्यक्ति) ले बोल्ने भाषामा पनि विविधता हुन्छ । यही विविधताले समाजको भेदलाई देखाउँछ र सोहीअनुसार सामाजिक भाषिका पनि विकसित हुने गर्दछ । *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा पनि उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीन वर्गमा राखेर विभाजन गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

उच्च वर्गका पात्र : मारियम मान्छे भई उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूमा उच्च वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग भएको छैन तर छोटो भूमिकामा आएका डा. शीला पाण्डेको व्यवहार र बोलीचालीको आधारमा मात्र उच्च वर्गकी पात्र हुन् भन्न सकिन्छ । उनलाई रेडियोमा 'साप्ताहिक रूपान्तरण कार्यक्रम' मा अतिथिका रूपमा बोलाइनु, महिनावारीका बारेमा सर्वसाधारणले बुझ्न सक्ने भाषामा बताउनु र समस्या परेमा सम्पर्क गर्नका लागि आफ्नो सम्पर्क ठेगानासमेत छाड्नु, समस्यामा परेका महिलाहरूलाई सहयोग गर्न तत्पर रहने, मारियमलाई विभिन्न समस्याबाट मुक्त गराउनका लागि मारियम तथा परिवारका सदस्यहरूलाई सम्झाउनु, महिलाहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी जनचेतना फैलाउने क्रममा मानक भाषाशैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनको भाषा प्रयोगमा शिष्टता र लयालुपना देखिएको छ । उनले बोलेका केही संवादहरूलाई उदाहरणका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“धन्यवाद भाइ । यो क्षेत्रमा काम गर्ने धोको थियो । देशमा सङ्घीयता आएपछि पूरा भएको छ” (पृ. ११२) । “उहाँहरूको कुरा सुन्ने तथा उहाँहरूको आफ्ना छोराछोरीको हुर्काइमा वैज्ञानिकीकरण गर्न सहजीकरण गर्नेजस्ता कामहरू गर्न कोसिस गर्दैछु ...” (पृ. ११२) । “महिनावारीको कुरा नगरी अन्य सेवा त्यति प्रभावकारी हुँदैन । जस्तो यहाँ बालविवाहको प्रचलन धेरै छ, छोरीहरूको आवाज सुनिँदैन । उनीहरूले होइन र हुँदैन भन्न सक्दैनन्” (पृ. ११३) । “यो ठाउँमा एकै किसिमका संस्कृति भएका मानिसहरू बसोबास गर्ने भएकोले अलिक चुनौतीपूर्ण हुन्छ होला तर समुदायले बुझ्छ र बुझ्नुपर्छ” (पृ. ११३) । “पुरुषले बच्चा बेलादेखि नै म महिनावारीको रगतले जन्मिएको हुँ भन्ने कुरा थाहा पाएको भए, महिनावारीको रगतले यो संसार चलेको छ, ... समाज यतिविघ्न विभेद नै हुँदैनथ्यो होला भन्ने मलाई लाग्छ” (पृ. ११४) । “फेरि पनि धन्यवाद । पुरुषको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ” (पृ. ११३) । यी उदाहरणहरूमा डा. शीला पाण्डेका संवादहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यहाँ प्रयोग भएका वैज्ञानिकीकरण, सहजीकरण, विभेद, धन्यवादजस्ता शब्दहरू पढेलेखेका र उच्च वर्गको व्यक्ति हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ । यी वाक्यहरूमा उनमा रहेको नरमपना र सहयोगी भावना स्पष्ट देख्न सकिन्छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ की शीला उच्चवर्गका भए तापनि अरू मानिसप्रति सहानुभूति प्रकट गर्ने शिष्ट र मानवीय भाषाको प्रयोग गर्ने व्यक्ति हुन् ।

मध्यम वर्गका पात्र

मारियम मान्छे भई उपन्यासमा प्रायः मध्यम वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । यस वर्गका पात्रहरूमा मारियम, अम्मी, अब्बा, दादी, भाइ, बहिनी, संधिरा, रिमा, मनसरा, अखिलेश, शीला म्याडम, मेयर मेडम, स्कुले ठिटाहरू, महानन्द पण्डित, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, रिमाका बाबा रहेका छन् । यस उपन्यासका मध्यम वर्गीय पात्रहरूले बोल्ने भाषिकाका केही उदाहरणहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“न त अम्मीलाई सघाउने हतार, न भाइबहिनीलाई गृहकार्य सिकाउनुपर्ने, न भाइबहिनीलाई तयार गराउने तनाव” (पृ. ९), “के के गाल पार्ने हो यसले” (पृ. १२), “मैले के गर्ने के नगर्ने मेसो नै पाइँनँ” रिमाले घुँक्क घुँक्क रुन छोडेकी होइन (पृ. १९), “खै, आजसम्म केही भएको छैन केरे” (पृ. ३५), “आमा र बाले नै एकैस्वरमा अबदेखि कलब सलब गर्नु पर्दैन भन्दै गाली गर्नुभयो” संधिराले अनुहार मलिनो पारेर भनी (पृ. ५५) । “भाँडा पनि मै माभुँला । मेरो पिर नगर्नुस्” (पृ. १३५), “एकछिन आराम गर्ने, पानी खाने, नदुख्ने औषधी खाने अनि केही सीप नलागे अस्पताल जाने, घर जाने त पढ्न अल्छी गरेर बहाना गरेको हो” (पृ. १७), “बाउआमा पनि कस्ता हुन, यस्तो छाडा हुन दिने पनि भन्न थाले” (पृ. १४०), “एक मनले त घरको अन्न चोरेर बेचूँ कि भन्ने पनि लाग्यो” (पृ. ६७), “भाइलाई नुहाउँदै हुनुहुन्छ”, उसले उही ढङ्गले छोटो उत्तर दिई (पृ. ४३) । नर्स दिदीले मलाई ढाडस दिँदै भन्न थालिन्, “मारियम, तिमी ठिक बाटोमा छ्यौ । हाम्रो समाज अब भै पनि अन्धविश्वासले भरिएको छ । तिमीले बाधाहरू भोग्यौ, तिमीलाई गाह्रो भयो तर स्वाभाविक हो । जबसम्म घरले महिनावारीलाई पवित्र अवस्थामा स्वीकार्दैनन् तबसम्म क्लब, स्कुलले स्वीकार गर्न गाह्रो हुन्छ” (पृ. १२६) । यी उदाहरणहरूमा प्रयोग भएको भाषा मध्यम वर्गीय पात्रको हो भनेर स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यहाँ प्रयोग भएका अम्मीलाई सघाउने, भाइबहिनीलाई गृहकार्य सिकाउने र तयार गराउने, भाँडा माभ्ने काम प्रायः मध्यम परिवारमा हुने गर्दछ । त्यस्तै गाल पार्ने, मेसो, छोडेकी, भएको छैन केरे, कलब सलब, मलिनो, पिर गर्नु, बाउआमा, छाडाजस्ता शब्दहरू पनि प्रायः मध्यम वर्गीय पात्रले प्रयोग गरेका हुन्छन् । यस्तै एक मनले त घरको अन्न चोरेर बेचूँ कि भन्ने पनि लाग्यो भन्ने वाक्यले वक्ताको घरमा अन्न त भएको तर पैसा नभएको देखिनाले पनि सो पात्र मध्यम वर्गीय हो भन्ने बुझिन्छ । यस्ता शब्द तथा वाक्यमा सामान्य आदरार्थी भाव प्रस्तुत भएको

तथा आफ्नो आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण आफ्ना आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्न समस्या परेको स्पष्ट हुनाले आमा मध्यम वर्गीय पात्र हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

निम्न वर्गीय पात्र

मारियम मान्छे भई उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ तर तिनीहरू मञ्चीय रूपमा नभई गौण पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । उनीहरूबाट नेपथ्य रूपमा संवाद प्रस्तुत गरिएका छन् । यो वर्गका पात्रहरूले निम्नस्तरकै जीवनशैली बिताइरहेका हुनाले कहींकतै उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा अस्पष्ट रहेको पाइन्छ । उनीहरूले बोलेको भाषा करुणायुक्त र उनीहरूको जीवन सङ्घर्षमय भएको कारण कारुणिकता मिसिएको पाइन्छ । यस उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक संवादहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

“हैन हाउ... आफ्नो सामान बिकाउने, फाइदा हुने कुरा पनि कसैले सिकाउँछ त ?” (पृ. ५१), “पाडो बाठो भए दुध खान्छ, काग बाठो भए गु खान्छ रे” (पृ. ९५), “पिरो खान हुन्न भन्ने जान्दा जान्दै पनि देखेपछि मन थाम्न नसक्ने तँ नै होस् केरे” (पृ. १६), “छोरी मान्छेले कपाल काट्नु हुँदैन, छोटा लुगा लगाउनु हुँदैन” (पृ. २७), “दुई चार दिनमा चोखिएपछि त स्कुल आइहाल्छे नि” (पृ. ३५), “मारियम, तिमी त मेरी ज्ञानी नातिनी । यसरी रुनु हुन्छ ? यस्तो नापाक त सबै महिलाहरूलाई हुन्छ” (पृ. ४६), “यो टालो कट्टुमा राखेर लगाउने” (पृ. ४७), “तिमी जेठो बच्चा, तिमीले जे गन्यो त्यही गर्छन् बहिनीहरूले” (पृ. ८१) आदि । यहाँ प्रयोग भएका संवादहरूमा प्रयोग भएका हैन हाउ..., गु खान्छ, केरे, चोखिएपछि, नापाक, टालो, जेठो बच्चा आदि भाषिक प्रयोग निम्न वर्गीय पात्रले गर्दछन् । यी संवादहरूबाट वर्गीय रूपमा निम्नस्तर र निम्नशैलीको भाषिक प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनीहरूको संवादमा शुद्धपन पाउन सकिएको छैन र स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनीहरूको संवादले यिनीहरू निम्न वर्गीय पात्र हुन् र यिनीहरूको स्थिति पनि निम्न स्तरकै रहेको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

उल्लिखित संवादहरूलाई अध्ययन गर्दा उच्च वर्गीय पात्रको भाषाशैली आफू समानको समूहमा सभ्य, शिष्ट, मानक र आदरार्थी हुन्छ भने आफूभन्दा निम्न वर्गका मानिसहरूप्रति हेपाइको दृष्टियुक्त र आदेशात्मक रहेको हुन्छ । यसै गरी मध्यम वर्गीय

पात्रहरूको भाषाशैली मध्यम वर्गीय रहेको पाइयो भने उनीहरू कोमल, नरम र अरूसँग मिल्न सक्ने प्रकारको भाषाको प्रयोग गरेको पाइयो । निम्न वर्गीय पात्रहरूको बोली अशुद्ध तथा अमानक, अस्पष्ट तथा अनादरवाची रहेको पाइयो । यसबाट प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ कि समाजमा भाषिक भेद रहेको हुन्छ ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गगत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका १ : पात्रहरूको वर्गगत वर्गीकरण

उच्चवर्गका पात्र	मध्यमवर्गका पात्र	निम्नवर्गका पात्र
डा. शीला पाण्डे	मारियम, अम्मी, अब्बा, दादी, भाइ, बहिनी, संधिरा, रिमा, मनसरा, अखिलेश, शीला म्याडम, मेयर मेडम, स्कुले ठिटाहरू, महानन्द पण्डित, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, रिमाका बाबा, नर्स	गौण पात्रहरू

स्रोत : मारियम मान्छे भई उपन्यास (२०७९) ।

लैङ्गिक आधार

लैङ्गिक आधारमा मारियम मान्छे भई उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । एउटै भाषामा पनि महिला र पुरुषले प्रयोग गर्ने बोलीमा भिन्नता पाइन्छ । ध्वन्यात्मक गुण, रङ्गको पहिचान गर्ने क्षमता, शब्दभण्डार आदिका दृष्टिले महिला र पुरुषको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ । यस उपन्यासमा अत्यधिक रूपमा महिला पात्रहरू रहेका छन् भने पुरुष पात्रहरूको सङ्ख्या केही कम रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा लैङ्गिक आधारमा पुरुष पात्र र महिला पात्रले प्रयोग गरेका लैङ्गिक अवस्थाका भाषिक विभेदलाई यहाँ प्रष्ट्याउने प्रयास निम्नानुसार गरिएको छ :

पुरुष पात्रहरू

यस उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रहरूमा अब्बा, भाइ, महानन्द पण्डित, अखिलेश, हजुरबा, अनन्त सर, काका, दादा, कोअर्डिनेटर, स्कुले ठिटाहरूको प्रयोग गरिएको छ । पुरुष

पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा निर्देशात्मक र आदेश दिने खालको रहेको हुन्छ साथै तार्किक र विचारप्रधान रहेको हुन्छ भने आफूभन्दा सानालाई हेप्ने खालको पाइन्छ। उनीहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक अवस्थालाई साक्ष्यका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

केटाहरू त हाँस पो थाले “हा... हा... हा... । नर्मल, नर्मल” (पृ. १८), अनन्त सरले हाँस्रै भन्नुभयो, “किन आत्तिको त मारियम ? कस्ती सोभी हौ तिमी ? हाम्रो स्कूलमा प्याड छँदै छ नि” (पृ. १९), केटाहरूको भिडबाट एकपछि अर्को आवाज आयो, “यस्तो बेला केटीहरूलाई छुन हुन्न सर । सर नछुनू मारियमलाई । सर लेडिज प्रोब्लेम इज डेन्जर...” (पृ. २०), “नमस्कार ! म अखिलेश यादव, तपाईंहरूकै प्रिय साथी । ... आज हामी महिनावारीका बारेमा कुरा गछौं” (पृ. १११), “कुरो नचपाइकन भन न, मैले पो केही सहयोग गर्न सक्छु कि ?” अब्बाले हाँस्रै भन्नुभयो (पृ. १४२), “छोड्दै यार, यो केटीको जात नै यस्तै रे क्या, मेरो हजुरबाले भन्नुभएको” (पृ. १९), “मेरो कक्षाको केटा साथीले जवाफ दियो, - लेडिज प्रोब्लेम सर!” (पृ. १९), उहाँले शान्त स्वरमा मेरो हात तान्दै भन्नुभयो, “केही हुन्न । हिँड म पनि सँगै जान्छु ...” (पृ. २०), “मारियम, तिमी ठिक छ्यौ नि ? तिम्रो क्लब ठिक चलिरहेछ नि ?” अब्बाले प्रायः सोध्ने प्रश्न यिनै हुन्थे” (पृ. १४२), आदि । यस उपन्यासमा कतैकतै मात्र पुरुष पात्रको संवाद रहेको छ । उदाहरणहरूलाई हेर्दा प्रायः पुरुषहरूको भाषामा ठाडोपन भल्किएको देखिन्छ । पुरुष पात्रले रुखो भाषाको प्रयोग गरेका छन् भने यस्तो भाषा निरस, आदेशात्मक र हेपाइका शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यिनीहरूको भाषामा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ । पुरुषको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ ।

महिला पात्रहरू

महिलाहरूको भाषा प्रयोगमा स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनीहरूको भाषामा कोमल तथा नरम तरिकाले भाषाशैली प्रस्तुत गर्दछन् । पुरुष र महिलाको भाषा प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ । महिलामा मिठासपूर्ण, मृदुभाषी, नरम व्यवहार, कोमल हृदय, स्नेह र ममता रहेको हुन्छ । प्रस्तुत *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा लैङ्गिक दृष्टिले महिला पात्रहरूका रूपमा मारियम, अम्मी, दादी, बहिनी, रिमा, संधिरा, शीला म्याडम, नर्स, मेयर म्याडम, रिमा, मनसरा, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, स्कूलकी मेडम,

दुर्गा, छिमेकी आन्टीहरू आएका छन् । उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषिक स्थितिका केही उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अनि तपाईंका साथीहरूले भनेका थिए, “हो, सानैदेखि बुझ्कड छे, ज्ञानी छ । मारियमले तिम्रीलाई दुःख दिन्न । विश्वास गर । मारियम तिम्रो साथी हो । हामीपछिको साथी” (पृ. १३), “पिरो खान हुन्न भन्ने जान्दा जान्दै पनि देखेपछि मन थाम्न नसक्ने तँ नै होस् केरे ! आज फेरि के खाएर आइस् नि ?” दुर्गाले प्वाक्क भनिहाली (पृ. १६), “बहिनीले बेन्चमा यस्तो बनाएकी भए चिच्याउँदै म जहाँ भए पनि आइपुग्थी अनि भन्थी - दिदी हेर त, मेरो नयाँ चित्र” (पृ. १७) “अम्मी ... अम्मी यहाँ आउनु न !” (पृ. २९), “त्यसैले त बिउँभिएर पनि ओल्टोकोल्टो गर्दै चराहरूको चिरबिर सङ्गीतमा हराउँछु नि म” (पृ. ९), “हे अल्लाह ...! जे होस् म घरमा नै भएँ” (पृ. २५), “केही हुँदैन क्या का...की...ई...इ...” (पृ. ३५), “मेरो मन रोइरहेको थियो” (पृ. ४१), “मारियम ...! मसिनो र भासिएको आवाजमा साउती मारेभैँ दादीले मलाई बोलाइरहनु भएको थियो” (पृ. ४४), “आमा र बाले नै एकैस्वरमा अबदेखि कलब सलब गर्नु पर्दैन भन्दै गाली गर्नुभयो” संधिराले अनुहार मलिनो पारेर भनी (पृ. ५५), “मैले त संधिरालाई घरबाट विद्रोह सुरु गर्न लागेँ भने सुनाउन लागेकी थिएँ तर ऊ त मभन्दा पनि दृढ पो भइसकेकी रहिछ” (पृ. ५९), “आवाज त निकाल्न सकिन्न तर कता हो कता रुन पो मन लाग्यो” (पृ. ६५), “अस्थायी समाधानका लागि मैले मेरो रगतले ... भकारीसँगै लुकाएँ” (पृ. ७९), “महिनावारी भएपछि त काठमाडौँको सुन्धाराको १२ तले धरहराबाट हाम फालेजस्तो भयो” (पृ. ९०), “कि चिठी नै पाइनौ ?” (पृ. १३१), “केही दुःख भएको छैन मारियम” (पृ. १३७), “अब अरूहरूले के के न भयो भनेर आउलान् है मारियम । चुप लाग अब । अन्त भला त सब भला भएभैँ भइसक्यो त । तिम्रीले माफ पायो, मैले पनि माफ पाएँ” आमाले यताउती हेर्दै भन्नुभयो (पृ. १३८), “छैन, छैन । त्यस्तो केही पनि छैन । किन किन नरमाइलो लागि रहेको”, मैले हड्बडाउँदै भनेँ (पृ. ८३) आदि । यी उदाहरणहरूमा आएका आउनु न, हराउँछु म, साउती मारेभैँ, लागेकी, भइसकेकी, रुन पो मन लाग्यो, पाइनौ, आदि शब्दले स्त्रीलिङ्गी भाषा हो भन्ने स्पष्ट रूपले जनाउँछ । नारीले प्रयोग गर्ने भाषा सुभावात्मक खालका हुन्छन् । यस्तै स्त्रीलिङ्गी भाषिकाको प्रयोगको आधारमा यिनीहरू स्त्रीपात्र हुन् भन्न सकिन्छ ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गगत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका २ : पात्रहरूको लिङ्गगत वर्गीकरण

पुरुष पात्र	महिला पात्र
अब्बा, भाइ, महानन्द पण्डित, अखिलेश, हजुरबा, अनन्त सर, काका, दादा, कोअर्डिनेटर, स्कुले ठिटाहरू	मारियम, अम्मी, दादी, बहिनी, रिमा, संधिरा, शीला म्याडम, नर्स, मेयर म्याडम, रिमा, मनसरा, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, स्कुलकी मेडम, दुर्गा, छिमेकी आन्टीहरू

स्रोत : मारियम मान्छे भई उपन्यास (२०७९) ।

धार्मिक आधार

धार्मिक आधारमा मारियम मान्छे भई उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई हेर्दा प्रायः मुख्य पात्र मारियम र उनको परिवारसँग सम्बन्धित पात्रहरू रहेका छन् । उनीहरू अधिकांश मुस्लिम धर्ममा आस्था राख्ने पात्रहरू हुन् । उनीहरूले परिवारमा मुस्लिम भाषाको प्रयोग गरे तापनि अन्य स्थानमा भने मानक भाषा नै प्रयोग गरेका छन् । घरमा अम्मी, अब्बा, दादी, अल्लाह, दादा र नाना शब्दको प्रयोग गरिए तापनि घरबाहिर आमा, बाबा, हजुरआमा, भगवान् वा ईश्वर, हजुरबा शब्दको नै प्रयोग गरिएका छन् । उपन्यासमा खासै धार्मिक संवाद नभए तापनि कतै कतै धार्मिक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : “हे अल्लाह... ! जे होस् म घरमा नै भएँ” (पृ. २५), “अम्मीले महिनावारी भएको बेला नमाज कहिल्यै पढ्नु भएन । जयनामाभी ... कहिल्यै छुनु भएन । हज गर्न जानु भएका दादा, नाना, नानी कसैलाई पनि छुनु भएन” (पृ. २७), “उनीहरू पहाडे मुलका हिन्दु हुन् रे हामी मधेस मुलका मुस्लिम” (पृ. ४३), “अल्लाहलाई खुसी राख्नुपर्छ” (पृ. ४६), “अल्लाहको कृपा, महिलाहरूको जुँगा दाही आउँदैन रगत आउँछ । अल्लाहको मर्जी छ त्यसैले हामी चाहेर पनि रोक्न सक्दैनौ । यो अशुद्ध रगत छ हाम्रो शरीरमा” (पृ. ४६), “मदरसा नजानू, मौलानालाई त भन् छुँदै नछुनु” (पृ. ४७), “किन अल्लाह, सीता माते भन्छन् हो मानिसहरू” (पृ. ९८), “बेलाबेलामा लाग्थ्यो कि सीता माताले भैँ धर्तीलाई पुकारूँ । धर्ती फाटियोस् अनि म त्यसैमा विलाउँ” (पृ. १११) आदि । यसरी उपन्यासका विभिन्न ठाउँमा

धार्मिक शब्द तथा वाक्यहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। यहाँ पनि हिन्दु र मुस्लिम धर्म मान्ने पात्रहरूमा विभेद रहेको स्पष्ट देखिन्छ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको वर्गगत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका ३ : पात्रहरूको धर्मगत वर्गीकरण

मुस्लिम धर्मावलम्बी	हिन्दु धर्मावलम्बी
अब्बा, मारियम, अम्मी, दादी, बहिनी, भाइ, दादा	महानन्द पण्डित, अखिलेश, अनन्त सर, काका, रिमा, संधिरा, मनसरा, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, दुर्गा

स्रोत : मारियम मान्छे भई उपन्यास (२०७९) ।

सारांश

शोधकार्यको चौथो अध्यायलाई 'मारियम मान्छे भई उपन्यासको परिचय र पात्रगत विश्लेषण' शीर्षक दिई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। यसक्रममा भाषा र भाषाशैलीको सङ्क्षिप्त व्याख्या गर्दै लेखक राधा पौडेल तथा उनको मारियम मान्छे भई (२०७९, उपन्यास) को आन्तरिक र बाह्य संरचनाको पनि व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। यसपछि उपन्यासमा रहेका पात्रगत भाषिक स्थितिको विश्लेषण गर्ने क्रममा पात्रहरूलाई वर्गगत, लिङ्गगत र धार्मिक आधारमा उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। यसक्रममा वर्गगत आधारमा उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र उच्च वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई केही उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। उच्च वर्गका शिक्षित र बौद्धिक पात्रहरूले बोल्ने भाषामा उच्च आदरार्थी शब्द तथा आदेशात्मक शब्दहरूको प्रयोग भएका हुन्छन्। मध्यम वर्गको भाषा मध्यमस्तरको हुन्छ। काम गरेर खाने वर्ग भएकोले यिनीहरूको भाषा नरम प्रकृतिको हुन्छ। अरूलाई रिभाएर बाँच्नुपर्ने हुन्छ। मध्यम वर्गका व्यक्तिको भाषाशैलीमा रुखोपन पाइँदैन, नरम स्वभावका भाषाहरू प्रयोग गर्दछन्। त्यस्तै निम्न वर्गका पात्रको भाषा निम्नस्तरकै हुन्छ। यिनीहरूले मध्यम तथा उच्च वर्गलाई आदरको भाषा प्रयोग गर्छन्। यिनमा ठुलालाई आदर र सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने चेतना हुन्छ। निम्न वर्गीय पात्रहरूको स्थिति पनि निम्न नै रहेको हुन्छ। यिनीहरूको अवस्था भाषा

प्रयोगमा स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । उनीहरूको जीवन सङ्घर्षमय भएको कारण उनीहरूको भाषामा कारुणिकता मिसिएको हुन्छ । यिनीहरूको भाषा अमानक, अशिष्ट, कतैकतै अश्लील र सरल शब्दको पनि प्रयोग भएको हुन्छ । यसैगरी लिङ्गगत आधारमा पात्रहरूलाई पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा विभाजन गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई केही उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । पुरुषहरूको भाषामा ठाडोपन भल्किन्छ । भाषालाई मिठास बनाउने काम स्त्रीपात्रले गर्दछन् भने पुरुष पात्रले रुखो भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यस्तो भाषा निरस, आदेशात्मक र हेपाइका शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ । यिनीहरूको भाषामा नरमपना पाउन कठिन हुन्छ । प्रायः पुरुषको भाषामा पुलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । धार्मिक आधारमा पात्रहरूले प्रयोग गर्ने गर्ने भाषालाई केही उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा केही स्थानमा मुस्लिम भाषासँग सम्बन्धित शब्द तथा वाक्यहरू प्रयोग भएका छन् भने एकदुई स्थानमा हिन्दु धर्मसँग सम्बन्धित वाक्य तथा शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । उपन्यासमा महिला पात्रको उपस्थिति अधिक रहेको छ भने वर्गगत हिसाबमा मध्यम वर्गका पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ । उपन्यासमा एक मात्र डा. शीला पाण्डे उच्च वर्गका पात्र रहेको छन् भने निम्न वर्गका पात्रको उपस्थिति मात्र गौण पात्रका रूपमा रहेका छन् । धार्मिक आधारमा केही संवाद तथा शब्दहरू मात्र प्रयोगमा आएका छन् । यसरी उपन्यासमा आवद्ध रहेका लिङ्ग, वर्ग, शिक्षा र धार्मिक आधारमा पात्रहरूको भाषिक विश्लेषण गरिएको छ र अन्त्यमा यस अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरी अध्यायलाई समापन गरिएको छ ।

अध्याय पाँच

पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक स्वरूप

कुनै पनि समाजमा विभिन्न उमेर समूहका मानिसहरू रहेका हुन्छन् । उनीहरू सबैले बोल्ने भाषामा विविधता रहेको हुन्छ । उमेरको भिन्नताले पनि भाषामा भिन्नता ल्याउँछ । बालबालिकाले प्रयोग गर्ने भाषामा बढी कोमलता, युवायुवतीको भाषामा बढी शृङ्गारिकता पाइन्छ भने प्रौढ तथा वृद्धवृद्धा समूहले प्रयोग गर्ने भाषा बालक तथा युवायुवतीको भन्दा भिन्नै हुने गर्दछ । *मारियम मान्छे भई* शीर्षकको शोध्द्य उपन्यासमा पात्रहरूको खास उमेरको उल्लेख नगरिएको भए पनि उनीहरूको भूमिका, अरूप्रति गर्ने व्यवहार र उनीहरूमा देखिएको परिपक्वता, बालपन, किशोरावस्था आदिका आधारमा बाल, युवा, प्रौढ र वृद्ध गरी वर्गीकरण यस अध्यायमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । साथै यसै अध्यायमा शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित गरी छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको उदाहरणसहित निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

बाल पात्रहरू

बालकले प्रयोग गर्ने भाषा बढी कोमल प्रकृतिको हुन्छ । यस प्रकारको भाषालाई तोते बोली पनि भनिन्छ । जस्तै : पापा, नाना, चाचा, नुनु आदि । *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा मारियमकी भाइ र बहिनी मात्र बाल पात्रका रूपमा आएका छन् तर यिनीहरू पनि केही ठुलै रहेका छन् । यिनीहरूले केही स्थानमा मात्र संवाद गरेका छन् । जस्तै : सानी बहिनीले के के न जान्ने टोपलिएर, मायालु अनि अलि अलि डराएको स्वरमा सोधी - “के भयो दिदी ?” (पृ. ३०), “दिदी यहीं बस्नु रे” ठुली बहिनी सुनाउन आई (पृ. ४२), “काम ! नाई !” (पृ. १०२), म रोएको नै देखेपछि भने बहिनीको मन पग्लेछ, बिस्तारै भनी, “कसैलाई नभन्नुस् है त !” (पृ. १०२) आदि । यहाँ प्रयोग भएका भाषा पनि मिठो र मायालु पाराको रहेका छन् ।

युवा पात्रहरू

मारियम मान्छे भई उपन्यासमा धेरै मात्रामा युवा पात्रहरूको प्रयोग गरिएका छन् । जसअन्तर्गत मारियम, शीला पाण्डे, अखिलेश यादव, दुर्गा, मनसरा, रिमा, संधिरा, अनन्त

सर, स्कुले केटा साथीहरू, रिमा, नर्स रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा (मारियम, दुर्गा, मनसरा, रिमा, संधिरा, अनन्त सर, स्कुले केटा साथीहरू) एकआपसमा कुराकानी गर्दा ठट्ट्याली, अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग र महिनावारीका बारेमा मुख्य रूपमा कुराकानी गरेका छन् । जस्तै : “त्यसैले त विउँझिएर ... चिरबिर सङ्गीतमा हराउँछु नि म” (पृ. ९), “पानीको केमेस्ट्री पनि अचम्मको !” (पृ. १५), “एकछिन आराम गर्ने, पानी खाने, नदुख्ने औषधी खाने अनि केही सीप नलागे अस्पताल जाने, घर जाने त पढ्न अल्छी गरेर बहाना गरेको हो” (पृ. १७), “अब्बासँग महिनावारीको बारेमा सोध्छु” (पृ. २३), “न्याउली चरीको विरहभैँ” (पृ. ३६), “भाइजस्तो मान्छे हुन नपाएको मन कोशीमा बाढी आएजस्तै बरालिएको थियो, उर्लिएको थियो” (पृ. ४२), “छिटोछिटो टालो फेरें अनि रगत लागेको टालो चाहिँ भ्राडीमा पोको पारेर लुकाउँथें” (पृ. ७७), “अस्थायी समाधानका लागि मैले मेरो रगतले ... भकारीसँगै लुकाएँ” (पृ. ७९), “बित्थामा किन आफ्नो रहस्य खोल्नु ! एक कान, दुई कान हुँदै कुरा घरमा नै पुग्न सक्थ्यो” (पृ. ८३), “महिनावारी भएपछि त काठमाडौँको सुन्धाराको १२ तले धरहराबाट हाम फालेजस्तो भयो” (पृ. ९०), “म त जन्मँदै अपवित्र अनि अधि जन्मे पो के, धेरै पढे पो के ! (पृ. ९८)”, “प्रश्न जति सिधा र सरल थिए त्यति नै सिधा र सरल थिए उत्तरहरू पनि” (पृ. ११५), “मिलाएर नभने पनि पहिलो बच्चाले आमा र बा मात्र बनाउँदैन पक्का साथी पनि बन्छ” (पृ. १४३) आदि । यी साक्ष्यका रूपमा आएका भाषिक प्रयोगमा युवा वर्गले प्रयोग गर्ने भाषाहरू आएका छन् । यहाँ अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरू, पढेलेखेका वर्गले प्रयोग गर्ने पद तथा पदावलीको प्रयोग भएकाले यी भाषाप्रयोग युवा वर्गले प्रयोग गर्ने भाषा हुन् भन्ने कुरा सजिलै बुझ्न सकिन्छ ।

प्रौढ/वृद्ध पात्रहरू

मारियम मान्छे भई उपन्यासमा प्रायः केही मात्र प्रौढ तथा वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्रौढअन्तर्गत अब्बा, महानन्द पण्डित, काका, कोअर्डिनेटर, अम्मी, मेयर म्याडम, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, स्कुलकी मेडम रहेका छन् भने वृद्धवृद्धा पात्रहरूमा हजुरबा, दादा, दादी, छिमेकी आन्टीहरू रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रौढ तथा वृद्ध पात्रहरूले प्रयोग गरेका केही साक्ष्यहरूमा - “छोरी मान्छेले कपाल काट्नु हुँदैन, छोटा लुगा लगाउनु हुँदैन” (पृ. २७), “दुई चार दिनमा चोखिएपछि त स्कुल आइहाल्छे नि” (पृ. ३५), “मारियम, तिमी त मेरी ज्ञानी नातिनी, यसरी रुनु हुन्छ ? यस्तो नापाक त सबै

महिलाहरूलाई हुन्छ” (पृ. ४६), “यो टालो कट्टुमा राखेर लगाउने । एउटा धुँदा अर्को लगाउने । धोएर सुकाउँदा कसैले पनि नदेख्ने गरी सुकाउनु । कसैले देख्यो भने आँखा लाग्छ, विरामी परिन्छ” (पृ. ४७), “तिमी जेठो बच्चा, तिमिले जे गन्यो त्यही गर्छन् बहिनीहरूले” (पृ. ८९), “बिहे गर्ने बेला भएकी छोरी विरामी भइरहेको राम्रो कुरा होइन । सबै कुरा राम्रोसित देखाएर, राम्रो औषधी लिएर आउनु” (पृ. ९२९), “कुरो नचपाइकन भन न, मैले पो केही सहयोग गर्न सक्छु कि ?” अब्बाले हाँस्दै भन्नुभयो (पृ. ९४२), आदि । यी साक्ष्यका रूपमा आएका भाषिक प्रयोगमा प्रौढ तथा वृद्धहरूले आफ्नो संस्कृतिअनुसार सभ्य, परिपक्व, मर्यादित, सम्झाउने भाषाको प्रयोग गर्छन् । यस उमेरका व्यक्तिहरूले सोभो अर्थ लाग्ने सरल भाषाको प्रयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको उमेरगत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका ४ : पात्रहरूको उमेरगत वर्गीकरण

बाल पात्र	युवा पात्र	प्रौढ तथा वृद्ध पात्र
भाइ र बहिनी	मारियम, डा. शीला पाण्डे, अखिलेश यादव, दुर्गा, मनसरा, रिमा, संधिरा, अनन्त सर, स्कूले केटा साथीहरू, रिमा, नर्स	प्रौढ : अब्बा, महानन्द पण्डित, काका, कोअर्डिनेटर, अम्मी, मेयर म्याडम, रिमाकी आमा, संधिराकी काकी, स्कूलकी मेडम । वृद्ध : हजुरबा, दादा, दादी, छिमेकी आन्टीहरू

स्रोत : मारियम मान्छे भई उपन्यास (२०७९) ।

शिक्षाका आधारमा

हरेक समाजमा विभिन्न शैक्षिक अवस्था रहेका मानिसहरूको बसोबास रहेको हुन्छ । शैक्षिक आधारमा मानिसहरूलाई शिक्षित र अशिक्षित गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । हरेक व्यक्तिको शैक्षिक स्तरले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिले हरेक प्राविधिक शब्द र स्तरीय भाषालाई समय र सन्दर्भअनुसार मिलाएर प्रयोग गरेको हुन्छ भने अशिक्षित व्यक्तिले सन्दर्भलाई सही प्रयोग गर्न सक्दैन भने अन्य पात्रहरू अशिक्षित रहेका छन् । शिक्षित पात्रहरू विभिन्न पेशा, व्यवसायमा आवद्ध छन् र उनीहरूको

चेतनाको स्तर पनि उच्च रहेको देखिन्छ भने अशिक्षित पात्रहरूको चेतनाको स्तर कम भएको उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट स्पष्ट देख्न सकिन्छ । शिक्षाका आधारमा पात्रहरूलाई निम्नानुसार उदाहरणसहित व्याख्या गरिएको छ :

शिक्षित वर्ग

शिक्षित वर्गका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा स्तरीय र मानक हुन्छ । यस वर्गका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषा शिष्ट किसिमको वा औपचारिक प्रकृतिको हुन्छ । यस उपन्यासमा अब्बा, शीला, अखिलेश, दुर्गा, मनसरा, नर्स, अनन्त सर, संधिरा, केटा साथीहरू, मेयर म्याडम शिक्षित वर्गका रहेका छन् । उनीहरूले प्रयोग गरेका केही भाषिक उदाहरणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

“त्यसैले त बिउँभिएर ... चिरबिर सङ्गीतमा हराउँछु नि म” (पृ. ९), “पानीको केमेस्ट्री पनि अचम्मको !” (पृ. १५), “सर लेडिज प्रोब्लेम इज डेन्जर ...” (पृ. २०), “चरीचुच्चे च खै रे” (पृ. २६), “महिनावारी पो प्राकृतिक भएकाले रोक्न, फर्न सकिन्न तर संस्कार त रोक्न, फेर्न सकिन्छ नि । समय, परिस्थितिअनुसार फेर्नुपर्छ । वैज्ञानिक बनाउनु पर्छ । मैले फेर्छु अब” (पृ. ९५), “सम्भव त के नै हुँदैन र ? व्यक्तिले चाह्यो भने राम्रो र नराम्रो दुवै सम्भव छ” (पृ. ९३), “मेरो विचारको शृङ्खलालाई भङ्ग गरिदियो” (पृ. १११) “प्रश्न जति सिधा र सरल थिए त्यति नै सिधा र सरल थिए उत्तरहरू पनि” (पृ. ११५), “तिमीलाई थाहा छ तिम्रा कारणले घर कस्तो भएको छ ? तिम्रो अब्बा र दादीले मलाई दिएको अपमान, सास्ती त केही पनि सुनेकी, देखेकी छैनौ मारियम । बिन्ती मारियम” (पृ. १२३), “उहाँ ढोका खुल्नेबित्तिकै कुर्सीबाट उठिसक्नुभएको थियो” (पृ. १२७), “मारियमलाई स्कूल पठाउन समस्या भयो भने मलाई खबर गर्न नबिर्सनू । फोन नम्बर हरायो भने यहीं आए पनि हुन्छ” (पृ. १३०), “मारियम, मलाई तिम्रा हरेक इच्छा र सपनाहरूको सारथी बन्ने मन छ । त्यसका निमित्त मैले हरेक चुनौतीहरू पर गर्न सकू भनेर अल्लाहसँग प्रार्थना गरिरहेकी हुन्छु” (पृ. १३६), “निजी अङ्गको आकार परिवर्तन हुने कारणले कतिलाई लज्जाको बोध पनि हुने गर्दो रहेछ । अझ राती निद्रामा उनीहरूले कट्टु भिजाउँदा छिः छिः र दुरदुर चाहिँ किन नगर्ने होला ? केटीहरूको महिनावारीका बेलामा रगतले कपडा भिज्दाजस्तै ? उनीहरूलाई ग्लानि हुन्थ्यो होला नि, पक्कै पनि” (पृ. १३९), “मिलाएर नभने पनि पहिलो बच्चाले आमा र बा मात्र बनाउँदैन पक्का साथी पनि बन्छ” (पृ. १४३), “आइ

लभ एण्ड रेस्पेक्ट माइ प्यारेन्टस्” (पृ. १४४) आदि । उदाहरणमा आएका वाक्य तथा शब्दहरूमा शिक्षित वर्गको भएको झलक प्रस्ट देखिन्छ । यी उदाहरणहरू शिक्षित वर्गले मात्र प्रयोग गर्न सक्दछन् ।

अशिक्षित वर्ग

यस वर्गले समाजमा चलनचल्तीमा रहेको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । सामान्य बोलचालको भाषा प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू यस वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै : काँबाट, कोसोरी, आमदिन, जान्चु आदि । *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा दादी, अम्मी र छिमेकीहरू अशिक्षित पात्रका रूपमा आएका छन् । उनीहरूको भाषा प्रयोगलाई उदाहरणसहित यसरी प्रस्तुत गरिएको छ - “छोरी मान्छेले कपाल काट्नु हुँदैन, छोटा लुगा लगाउनु हुँदैन” (पृ. २७), । यस साक्ष्यमा दादीमा शैक्षिक चेतना नभएकाले अहिलेको समयमा पनि छोरीमान्छेले कपाल काट्नु, छोटा लुगा लगाउनु हुँदैन भनेर आफ्नो अज्ञानता प्रस्तुत गरेकी छिन् । “महिनावारी भएकी त हो नि । के भएको छ र ! महिनावारी भएकी केटीलाई छुनु हुन्न । दुई चार दिनमा त चोखिएपछि त स्कुल आइहाल्छे नि, वरु” छिमेकी काकीले जवाफ दिइन् (पृ. ३५) । यस साक्ष्यमा एकदम साधारण भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको हुनाले वक्ता अशिक्षित पात्र हो भनेर प्रस्ट हुन्छ भने आफ्नी छोरी महिनावारी हुँदा कसैले हेर्न र छुन हुँदैन भनेर पढ्नसमेत पठाउन नचाहने महिलाको अशिक्षित मानसिकता दर्साएको छ । “यस्तो नापाक त सबै महिलाहरूलाई हुन्छ” (पृ. ४६) । यस साक्ष्यमा नापाक शब्दको प्रयोग गरिएको छ, जुन नापाक शब्दले एकदमै नराम्रो भन्ने बुझाउँछ । यदि वक्ता शिक्षित हुन्थिन भने यो शब्द प्रयोग गर्ने थिइनन् । “यो टालो कट्टुमा राखेर लगाउने” (पृ. ४७) । यो साक्ष्यमा पनि अपठित पात्रको बोली प्रयोग भएको छ । “तिमी जेठो बच्चा, तिमीले जे गय्यो त्यही गर्छन् बहिनीहरूले” (पृ. ८१) । यस साक्ष्यमा जेठो बच्चा भनेर ठुली नातिनीलाई भनिएको छ । यदि उनी शिक्षित हुन्थिन् भने तिमी मेरी ठुली नातिनी भन्ने थिइन् । “हैन हाउ... आफ्नो सामान बिकाउने, फाइदा हुने कुरा पनि कसैले सिकाउँछ त ?” (पृ. ५१) । यस साक्ष्यमा अशिक्षित व्यक्तिले बोल्ने थैगो हैन हाउ प्रयोग गरिएको छ । “केटाले मन परायो भने अर्को महिनाको पहिलो हप्ता बिहे गर्दिने रे । दादी र अब्बा अनि अम्मी एकै मुख भएको देखेर मलाई दिक्क लागिरहेको थियो” (पृ. ९७) । यस साक्ष्यमा मारियमकी आमाले गरेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ साधारण भाषा प्रयोग भएकाले यो भाषा अशिक्षित

वर्गको हो भन्न सकिन्छ। यी उदाहरणहरूमा प्रयोग गरिएका भाषा अशिक्षित पात्रको हो भनेर सजिलै चिन्न सकिन्छ।

उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरूको शिक्षागत स्थितिलाई तलको तालिकाद्वारा स्पष्ट पारिएको छ :

तालिका ५ : पात्रहरूको शिक्षागत वर्गीकरण

शिक्षित पात्र	अशिक्षित पात्र
मारियम, अब्बा, शीला, अखिलेश, दुर्गा, मनसरा, नर्स, अनन्त सर, संधिरा, केटा साथीहरू, मेयर म्याडम	दादी, अम्मी र छिमेकीहरू

स्रोत : मारियम मान्छे भई उपन्यास (२०७९) ।

सारांश

शोधकार्यको पाँचौँ अध्यायमा पात्रहरूको उमेरगत र शैक्षिक अवस्थागत भाषिक स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा उमेरगत आधारमा बाल पात्र, युवा पात्र र प्रौढ/वृद्ध पात्र गरी विभाजन गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। बालकले प्रयोग गर्ने भाषा बढी कोमल प्रकृतिको हुन्छ। मारियम मान्छे भई उपन्यासमा मारियमकी भाइ र बहिनी मात्र बाल पात्रका रूपमा आएका छन् तर यिनीहरू पनि केही ठुलै रहेका छन्। यस उपन्यासमा धेरै मात्रामा युवा पात्रहरूको प्रयोग गरिएका छन्। यिनीहरूले कुराकानी गर्दा ठट्यौली, अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग र महिनावारीका बारेमा मुख्य रूपमा कुराकानी गरेका छन्। यस उपन्यासमा केही मात्र प्रौढ तथा वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ। यिनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषामा आफ्नो संस्कृतिअनुसार सभ्य, परिपक्व, मर्यादित, सम्झाउने भाषाको प्रयोग गर्छन्। यस उमेरका व्यक्तिहरूले सोभो अर्थ लाग्ने सरल भाषाको प्रयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ।

समाजमा विभिन्न शैक्षिक स्तरका व्यक्तिहरू रहेका हुन्छन् र उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा स्पष्ट रूपमा भिन्नता रहेको हुन्छ। शिक्षाका आधारमा मारियम मान्छे भई उपन्यासमा शिक्षित र अशिक्षित गरी पात्रहरूलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरी उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। उपन्यासमा आएका शिक्षित व्यक्तिले हरेक प्राविधिक शब्द

र स्तरीय भाषालाई समय र सन्दर्भअनुसार मिलाएर प्रयोग गरेका छन् भने अशिक्षित व्यक्तिले सन्दर्भलाई सही प्रयोग गर्न सकेका छैनन् । शिक्षित पात्रहरू विभिन्न पेशा, व्यवसायमा आबद्ध छन् र उनीहरूको चेतनाको स्तर पनि उच्च रहेको देखिन्छ । भने अशिक्षित पात्रहरूको चेतनाको स्तर कम भएको उनीहरूको भाषा प्रयोगबाट स्पष्ट देख्न सकिन्छ । यसरी व्याख्या र विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रत्येक उपशीर्षकमा पात्रहरूको तालिकासमेत प्रस्तुत गरिएको छ । सबै पात्रहरूको भाषाशैलीलाई व्याख्या र विवरण गर्ने क्रममा उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषालाई उदाहरणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । अध्यायको अन्त्यमा यस अध्यायको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय छ

सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता

सारांश

राधा पौडेल सामाजिक अभियन्ता, स्वास्थ्यकर्मी हुनाका साथै सामाजिक यथार्थवादी धाराकी साहित्यकार हुन् । उनका *सपना त आखिर सपना* नै रहेछ (२०५०, कवितासङ्ग्रह), *खलङ्गामा हमला* (२०६९, उपन्यास), *मर्यादित महिनावारी*, *हामी सबैको जिम्मेवारी* (२०७४, हातेपुस्तक), *शान्तिका पाइलाहरू* (२०७४, कवितासङ्ग्रह), *अपवित्र रगत* (२०७६, कवितासङ्ग्रह), *मारियम मान्छे भई* (२०७९, उपन्यास) र *रोल नं. एक* (संस्मरण) तथा अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित *डिग्नीफाइड म्यानोपाउसको* अनुवाद गरिएको कृति *सर्जिकल राजोनिवृत्ति* प्रकाशित भएका छन् । उनको पहिलो कृति *खलङ्गामा हमला* हो र यस कृतिले २०७० सालको नेपालको ख्यातिप्राप्त 'मदन पुरस्कार' प्राप्त गर्न सफल भएको थियो । पौडेललाई 'युवा पुरस्कार' (२०७०), संयुक्त राज्य अमेरिकास्थित युनिभर्सिटी अफ स्यानडियागोले 'वुमन पिसमेकर' (सन् २०१२) लगायतका पुरस्कारले सम्मान प्रदान गरिएको छ । पेसाले स्वास्थ्यकर्मी भए तापनि पौडेलले आम मानिसहरूले भोग्नुपर्ने समस्या र भोग्दै आएका जनजीवनलाई नजिकबाट नियाल्दै त्यसको समाधान गर्नेतर्फ लागेको देख्न सकिन्छ । राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासमा नेपाली समाजमा रहेका निम्न मध्यम वर्गीय परिवारका महिलाहरूले जीवन गुजार्नका लागि के कस्ता सङ्घर्ष गर्नुपर्छ र के कस्ता पीडा भोग्नुपर्छ भन्ने कुरालाई कथानक बनाएको छ । उपन्यासमा एक मुस्लिम युवतीले मासिक रजस्वलाका कारण कसरी दमित बन्नुपरेको र आफूलाई पुरुषभन्दा भिन्न भएकोमा प्रस्तुत कथाव्यथा र आफू सक्षम बन्नका लागि गरिएको विद्रोहको फेहरिस्त प्रस्तुत गरिएको छ । यसका साथै निम्न मध्यमवर्गले चाहेर पनि केही कुरामा आवाज उठाउन नसक्ने अझ विशेष गरी महिला भएपछि परम्परागत रूढिवादी चालचलन, रीतिरिवाज मान्ने पर्ने, महिलाहरूमाथि गरिने भेदभाव, परिवारका सदस्यहरूबाट नै महिनावारी भएको समयमा गरिने विभेद, महिनावारीका समयमा 'एकलकाटे, असामाजिक' जस्ता व्यङ्ग्यबाण सहनुपर्ने बाध्यता, महिनावारी भएको समयमा सेनेटरी प्याडको उपलब्धता नहुनुजस्ता समस्यालाई पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको अध्याय एकमा शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, अध्ययनको औचित्य र सीमाङ्कनलाई समावेश गरिएको छ। अध्याय दुईमा सम्बन्धित कार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक पुनरावलोकनको समीक्षा गरिएको छ। सैद्धान्तिक अवधारणाअन्तर्गत सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि, समाज भाषाविज्ञानको परिचय, समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र र भाषिक भेदलाई समावेश गरिएको छ। यस्तै भाषाको सामाजिक भेदअन्तर्गत लैङ्गिक भेद, वर्गीय भेद, धार्मिक भेद, उमेरगत, शैक्षिक भेद र धार्मिक भेदको चर्चा गरिएको छ। एउटै समाजभित्र आआफ्ना परम्परा र मान्यतामा आधारित रहेर बस्दा तिनको बोलीमा पृथकीकरण रहन्छ। यही नै भाषिक विविधता हो। समाजमा भाषिकामा भेद पैदा हुने प्रमुख कारणहरूमा समुदायका लिङ्ग, वर्ग, शिक्षा, उमेर र धार्मिक परम्परा आदि रहेका हुन्छन्। यिनै कारणहरूको चर्चा यस अध्यायमा गरिएको छ र अन्त्यमा अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरिएको छ। अध्याय तीनमा अनुसन्धानका सिलसिलामा प्रयोग गरिएका शोधविधि तथा अध्ययन प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरिएको छ, जसमा अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट प्रक्रिया, सामग्री सङ्कलनको स्रोत रहेका छन् भने अन्त्यमा अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरिएको छ। अध्याय चारमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यास र त्यसका लेखकको सामान्य परिचय दिँदै पात्रगत भाषिक स्थितिको व्याख्या लैङ्गिक, वर्गीय र शैक्षिक आधारमा उदाहरणसहित गरिएको छ भने अन्त्यमा अध्यायको सङ्क्षिप्त सारांश प्रस्तुत गरिएको छ। अध्याय पाँचमा यस उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने उदाहरणसहित उमेरगत र शैक्षिक आधारमा भाषिक विश्लेषणको चर्चा गरिएको छ। पात्रहरूको भाषिक प्रयोगमा विविधता रहेको पाइन्छ। उमेरगत र शैक्षिक आधारमा पनि भाषिक प्रयोगमा भिन्नता रहेको देखिन्छ। यस उपन्यासका पात्रहरूमध्ये कुनै बाल, कुनै युवा र कुनै प्रौढ तथा वृद्ध रहेका छन् भने कुनै शिक्षित छन् र कुनै अशिक्षित रहेका छन्। यिनीहरूको भाषा प्रयोगमा पनि भाषिक भेद पाउन सकिन्छ। अध्याय छ शोधकार्यको अन्तिम अध्याय हो। यस अध्यायमा अघिल्ला पाँच अध्यायहरूको सारांश, निष्कर्ष र उपादेयतालाई उल्लेख गर्दै सुझाउहरू पनि उल्लेख गरिएको छ।

समग्रमा *मारियम मान्छे भई* उपन्यास महिलाको स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित महिनावारीका कारण महिलाले भोग्नुपरेका शारीरिक तथा मानसिक तनावको बारेमा लेखिएको यथार्थवादी उपन्यास हो। परिवार र समाजमा महिनावारीका बारेमा के कस्ता

घटना तथा परिघटनाहरू आउँछन् र महिलाहरूले कस्ता कस्ता विभेद भोग्नुपर्छ भन्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाएर उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । महिलाले आँटेमा आफू पक्कै सक्षम बन्न सकिन्छन् र सबैले आफूलाई सक्षम बनाउन सक्नुपर्छ भन्ने जनचेतना फैलाउने समेत यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । यस उपन्यासको भौगोलिक परिवेश नेपालको पूर्वी क्षेत्रको तराई र त्यस वरपरको क्षेत्र रहेको छ । अध्ययनका क्रममा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुष, वर्गका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न वर्ग, धार्मिक आधारमा मुस्लिम र अन्य धर्मावलम्बी, उमेरका आधारमा बाल, युवा र प्रौढ तथा वृद्धवृद्धा तथा शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित वर्गमा वर्गीकरण गरी उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषालाई उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । समग्रमा भन्दा उपन्यास साधारण, सरल, सहज र स्थानीय भाषाशैलीको प्रयोग गरी पढ्नुपर्छ लाग्ने बनाउन उपन्यासकार सफल भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

प्रायोगिक भाषा विज्ञानको नवीन शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो । यसको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । यसले भाषा, भाषा समुदाय, भाषिक भेद, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषाद्वैत, भाषा र भाषा योजना, कोडमिश्रण, कोडपरिवर्तन आदिलाई अध्ययन क्षेत्र बनाइएको हुन्छ । प्रत्येक समुदायमा वर्ग, लिङ्ग, धर्म, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा छुट्टाछुट्टै भूमिका रहेको हुन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूर्ण गर्नका लागि छवटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ र वर्ग, लिङ्ग, धर्म, उमेर र शैक्षिक अवस्थाका आधारमा पात्रहरूलाई वर्गीकरण गरी उदाहरणसहित व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा समाजभाषिक सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ र यसै आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

समाजभाषिक अध्ययन गर्नेक्रममा *मारियम मान्छे भई उपन्यास*को अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई हेदा यो उपन्यास राधा पौडेलले महिला स्वास्थ्यका बारेमा लेखेको मौलिक उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रहरू वर्गीय दृष्टिले उच्च, मध्यम र निम्न वर्गका हुनु, लिङ्गका आधारमा पुरुष र स्त्री पात्र हुनु; धार्मिक दृष्टिले उपन्यासमा मुस्लिम धर्मावलम्बी र अन्य धर्मावलम्बीका भाषा प्रयोग हुनु; उमेरगत आधारमा बाल, युवा, प्रौढ/वृद्ध पात्रहरूको प्रयोग भएको छ भने शिक्षाका आधारमा शिक्षित र अशिक्षित पात्रहरूको प्रयोग गरिएका छन् । उपन्यासमा निम्न वर्गीय पात्रको अधिकता रहेको छ ।

त्यसै गरी उपन्यासमा युवा वर्गका पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ र उनीहरू प्रायः सबै शिक्षित वर्गका रहेका छन् । यसै गरी उपन्यासमा शिक्षित पात्रहरूको अधिक मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । यी सबै वर्गका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा पनि फरकफरक रहेका छन् । उपन्यास अधिक मात्रामा वर्णानात्मक र व्याख्यात्मक रहेका छन् भने कतैकतै मात्र संवादात्मक रहेका छन् । सबै पात्रहरूले प्रयोग गर्ने भाषा विविध प्रकारको रहेको कुरा स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

समग्रमा, उपन्यासमा पुरुष पात्रको तुलनामा महिला पात्रको बाहुल्यता रहेको छ, महिनावारीलाई विशेष जोड दिइएको छ र महिलाले महिनावारी हुँदा भोग्नुपर्ने समस्या र अन्य व्यक्तिले हेर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ, लैङ्गिक विभेद केही मात्रामा देखिएको छ भने अन्य विभेदहरू प्रायः उल्लेख भएको छैन, उपन्यासमा मुस्लिम समुदायको भाषा पनि प्रयोग गरिएको छ, उपन्यासमा तराई क्षेत्रका साथै हिन्दु, मुस्लिम, पहाडे, मधिसे परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपन्यासको आरम्भ आफू महिला भएकोमा असन्तोष प्रकट गर्दै भएको छ भने अन्त्यमा मारियम एक सशक्त र सफल व्यक्तित्व बन्न सफल भएकाले उपन्यासको शीर्षक र कथानकमा सार्थकता रहेको देखिन्छ ।

उपादेयता

कुनै पनि कृतिको समाजभाषिक अध्ययन गर्नाले विद्यार्थीहरूको समाजमा बोलिने भाषाको बारेमा ज्ञानार्जन हुन्छ । यसले कुनै पनि भाषाको बारेमा प्राप्त गरेको ज्ञानलाई चिरस्थायी र प्रभावकारी बनाउँछ, भन्ने जानकारी शिक्षक, विषय विशेषज्ञ, पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माताका साथै अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूलाई समेत उनीहरूको आआफ्नो क्षेत्रमा गरिने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । राधा पौडेलद्वारा लिखित *मारियम मान्छे भई* उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन गरेर तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यको आफ्नो छुट्टै उपयोगिताहरू रहेका छन् । यसका शोधकार्यको उपयोगिताहरूलाई नीतिगत तह तथा प्रयोगगत तह गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

नीतिगत तह

यसअन्तर्गत यस उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययनले आगामी दिनमा अन्य कृतिको वस्तुपरक अध्ययन गर्नको लागि सहयोग पुऱ्याउँछ । उपन्यासमा भाषाको लिङ्गगत, उमेरगत, वर्गगत, शैक्षिक र धार्मिक आधारमा भाषाको अध्ययन गरिने हुँदा भाषाशिक्षणका विद्यार्थीहरूका लागि अति उपयोगी हुन्छ । शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई समाज भाषाविज्ञानको परिचय, सिद्धान्त र क्षेत्रबारे जानकारी दिन सहयोग गर्छ । कुनै कृतिको भाषिक मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले पूर्वकार्यको पुनरावलोकन गर्न सहयोग पुग्छ भने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो कमजोरी पत्ता लगाउनसमेत मद्दत गर्दछ ।

प्रयोगगत तह

यसअन्तर्गत यस अध्ययनले भविष्यमा यस शोधशीर्षकसँग सम्बन्धित रही शोध तथा अनुसन्धान गर्न चाहने शोधार्थीलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नेछ । यस अध्ययनले शोधनिर्देशकलाई समेत शोधपत्रको बारेमा मूल्याङ्कन गर्न सक्नेछ भने यस शोधसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूले यसको सहयोग लिई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण गर्न, कृतिभिन्न रहेका भाषाको सुधार गर्न मद्दत पुग्नेछ । यस्तै समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न वर्ग, लिङ्ग, शैक्षिक अवस्था र पेसाका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने भाषिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नुका साथै कृतिभिन्न रहेका समाजको सकारात्मक तथा नकारात्मक कुराहरूको अध्ययन गरी समाज सुधार गर्न मद्दत पुग्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, कविता (२०७८), *कर्नाली ब्लुज उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : रत्न
पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, बिन्दा (२०६९), *बलामी भाषाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- आचार्य, उषा (१४ अप्रिल, २०२१), 'डायस्पोरिक नेपाली कथामा कोडमिश्रण', *समकालीन
साहित्य*, <https://www.samakalinsahitya.com>
- काफ्ले, बालकुमारी (२०७५), *हारजित कथाको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन
प्रा.लि. ।
- पाल, कविता (२०७५), *मयूर टाइम्स उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- पौडेल, प्रतिमा (२०७८), *महारानी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।
- पौडेल, माधवप्रसाद र महेन्द्रसिंह धामी (२०७६), *सामाजिक र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ :
इन्टेलेक्चुअल्ज् बुक प्यालेस ।
- प्याकुरेल, रञ्जनाकुमारी (२०७१), *मुगलान उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- बराल, सुष्माकुमारी (२०७४), *करोडौँ कस्तुरी उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६५), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, सालिकराम (२०७२), *सामाजिक भाषाविज्ञान र
मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, पार्वती (२०७५), *तादी किनारको गीत उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।

शर्मा, सपना (२०७८), *सइन उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, चितवन : त्रि.वि., सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस ।

सुवेदी, विश्वचन्द्र (२०६९), *भोक र भित्ताहरू उपन्यासको समाजभाषिक अध्ययन*,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।

व्यक्तिवृत्त

नाम : सावित्रा काफ्ले
जन्ममिति : २०५१/०३/२५
जन्मस्थान : मर्स्याङ्दी-६, बाहुनडाँडा
बाबुको नाम : केदार काफ्ले
आमाको नाम : लिला काफ्ले
पतिको नाम : सौजन्य अधिकारी
राष्ट्रियता : नेपाली
लिङ्ग : महिला
धर्म : हिन्दु
वैवाहिक स्थिति : विवाहित
भाषा : नेपाली
रुचि : अध्ययन, भ्रमण र सङ्गीत
कार्य : अध्ययन
हालको ठेगाना : मुक्तिनगर, भरतपुर, चितवन
सम्पर्क सङ्ख्या : ९८४६३१४९३३

शैक्षिक योग्यता

क्र.सं.	तह	अध्ययन गरेको संस्था	उत्तीर्ण वर्ष	श्रेणी
१	स्नातकोत्तर	सप्तगण्डकी क्याम्पस, भरतपुर		अध्ययनरत
२	स्नातक	श्री मर्स्याङ्दी बहुमुखी क्याम्पस, लमजुङ	२०७३	द्वितीय
३	दश जोड दुई	श्री चन्द्रोदय उ.मा.वि., लमजुङ	२०६९	द्वितीय
४	एस.एल.सी. (प्रवेशिका)	श्री चन्द्रोदय उ.मा.वि., लमजुङ	२०६६	द्वितीय